

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN IN NOORD- EN MIDDEN-EUROPA (13DE-16DE EEUW)

Drs. Kristof Papin

Situering

De hoppe als cultuurgewas heeft een eeuwenlange geschiedenis achter zich. Hier willen we evenwel niet diep ingaan op de aspecten die voor de periode liggen die wij behandelen, nl. de middeleeuwen omdat dit de opzet van deze bijdrage zou overschrijden en andere auteurs beter geplaatst zijn dan ons om dit onderdeel van de geschiedenis van de hoppe te behandelen. De term hoppe zou uit de regio van de Oeral of van Turkse origine zijn waar het het eerst opduikt in Slavische talen. We kunnen stellen dat de hoppe onlosmakelijk verbonden is met de geschiedenis van het bier in zijn verschillende vormen. Voor onze tijdrekening werd er in Egypte en Mesopotamië reeds bier gedronken en ook de Chinezen kenden deze drank. Of er hoppe aan te pas kwam weten we niet. In het Babylonische tijdperk werd – volgens de Talmud – een aromatische plant 'kasûta' genoemd, toegevoegd aan bier en kenners beweren dat dit hoppe zou zijn. Ook zou reeds voor onze tijdrekening in het Kaukasusgebergte de hoppe bekend zijn. Het zou overigens uit de streek van de bovenlopen van het tweestromengebied van Tigris en Eufrat zijn dat de hopplant afkomstig is. Voor de Griekse periode hebben we de auteur Columella die in zijn landbouwtraktaat 'De Re Rustica' het gebruik van hoppe vermeldt in het bierbrouwen. Dat de Romeinen die wijndrinkers waren zich maar laagdunkend uitlieten over het bier kan ons niet verwonderen. Het verhaal wil dat Plinius de Oudere 'vol afschuw over water dat zelfs *dronkenmakende* eigenschappen heeft' zou hebben geschreven, maar dat blijkt evenwel een van die hardnekkige spookhistories te zijn die al lang meegaan! Dezelfde auteur vermeldt geen hoppe als ingrediënt bij bier maar enkel als voorgerecht en geneesmiddel tegen lever- klierziekten.

De Romeinen beschouwden hoppe als een delicatessen en de hopperscheuten heetten *asparagus*, wat nogal sterk lijkt op onze asperge. Witte hopperscheuten – die sinds 25 jaar weer als delicatessen voorgeschoteld worden in sterrenrestaurants - zien er dan ook zo uit, zij het iets kleiner van formaat.

De periode van de volksverhuizingen zorgt voor een verdere verspreiding van de hoppeplant: in de streek van Beieren komen de Wenden uit de Kaukasus zich vestigen en nemen de hoppe mee. Volgens Doorman heeft de hoppe langs twee wegen Noord en Midden-Europa bereikt: langs een westelijke weg via

KRISTOF PAPIN

Gallië, als via een oostelijke route via Hongarije¹. Uit deze periode hebben we een eerste vermelding van een hoptuin en *hoplochting*.

Isidorus van Sevilla (624) vermeld hoppe en ook John van Damascus (777-857) schreef het *purgatoire* en rustgevende eigenschappen toe.

Pepijn de Korte (vader van Karel de Grote) schonk in 768 een *humuloriae* aan het klooster van St.-Denijs te Parijs² maar ook de abdij van St.-Remi kende hoppe. De hoppe werd er allicht niet gebruikt als ingrediënt bij bier maar als kruid. Het zou in onze streken nog enige tijd duren eer de hop gebruikt werd in de bierbereiding: ook in de *Capitularia* van Karel de Grote wordt er over hoppe niet gerept. Toch brouwden de Karolingers bier met hoppe en enige tijd later zou hoppe in bier algemeen ingang vinden.

In Duitsland is de link tussen hop en bier zeer vroeg duidelijk. In 822 ontheft de abt Adelhard van Corbie de molenaars van de plicht mout en hop te malen en geeft hij aanwijzingen over het gebruik van hoppe. Een ander abt Ansegis van Wandrille (ca. 830) schreef over het gebruik van hoppe in bier. Zowel voor Frankrijk, Duitsland als Hongarije zijn er voor de 9de eeuw verschillende vermeldingen van hoppe en dit voor wat betreft Hongarije in verband met het hoptuinen³. De vroegste geschiedenis van de hoppe dient evenwel in een volgende bijdrage uitgebreider aan bod te komen. Doch de talloze vermeldingen vanaf de 9de eeuw kunnen het belang van de hoppe niet ontkennen, zeker in wat nu Duitsland, Hongarije en Oostenrijk is⁴.

Toch dienen we bij het interpreteren van vooral archeologische en palynologische onderzoeksresultaten in eerste instantie een onderscheid te maken tussen de hopplant die in wilde toestand in bossen voorkwam en de in cultuur gebrachte plant voor industriële toepassing, m.n. in het bier. Archeologisch onderzoek in de Franse plaatsen Villiers-le-Sec en Baillet-en-France toonde aan dat hoppe er niet voorkwam in afvalputten voor de tweede helft van de 6de eeuw tot op het einde van de 9de eeuw. Vanaf de 10de en 11de eeuw vindt men er de plant wél terug en dat duidt op het gebruik ervan in het dagelijkse voedselgebruik, naar alle waarschijnlijkheid in bier⁵. Evenwel is het voorkomen

¹ G. Doorman, *De middeleeuwse brouwerij en de gruit*, 's Gravenhage, 1955, p.39. Andere verwijzingen bij Richard W. Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2004, p.53-54.

² F.J. Doublet, *Histoire de l'Abbaye de St.-Denys en France*, Paris, Michel Soly, 1625. In de opsomming van de streek die de koning aan de abdij ten geschenke gaf zijn de '& Humlonarias cum integritate...' de verwijzing naar de hoptuinen. Zie recent P. Dilg, *Hopfen*, in: *Lexikon des Mittelalters*, Munchen, 2002, kol. 123.

³ G. Doorman, o.c., p.40.

⁴ Alhoewel dat hier de bedoeling niet is zou de etymologische oorsprong van het woord duiden ope en Fins-Oegrische oorsprong. Wij laten deze bewering aan de auteur: R. Debevere, *De hop*, taalkundig. De naam. Etymologie.

⁵ *Un village au temps de Charlemagne. Moines et paysans de l'abbaye de Saint-Denis du VIIe siècle à l'An Mil*, Paris, 1988, p.204.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

van de plant vrij beperkt in vergelijking met de granen, hetgeen vrij normaal is en zijn gebruik als bestanddeel in cervoise of bier bevestigd. Cervoise was een licht alcoholische drank op basis van gerst en hop en was van mindere kwaliteit dan bier. Op basis van dit palynologisch onderzoek kan men met zekerheid stellen dat vanaf de 9de eeuw hoppe werd gekweekt in Frankrijk zoals overigens bevestigd wordt uit de polyptiek van abt Irminon (790-825). Het is wel niet duidelijk of het omwille van zijn medische doeleinden was of omwille van zijn gebruik in bier dat de plant werd gekweekt. Wel werd er reeds in de abdij bier gebrouwen met bestanddelen die in de *villae* van de abdij werden gekweekt. Sommige onderzoekers zijn er het vreemd genoeg nog altijd over eens dat bier werd 'uitgevonden' door de Vlamingen⁶. Op basis van wat ze dit beweren is mij niet duidelijk maar dat we tot op heden bekend staan als notoire bierbrouwers en -drinkers zal daar allicht mee te maken hebben. Toch zou het niet in Vlaanderen zijn dat de hoppekweek het eerst een vlucht zou nemen.

We dienen hier bij in de rand aan te stippen dat vele abdijen en kloosters in hun tuin tussen andere kruiden ook de hoppe hielden en dit uit botanisch of wetenschappelijk oogpunt. Of zij er voor verantwoordelijk zijn dat de hoppe naar hun *villae* werd uitgevoerd is niet duidelijk doch reeds enkele malen gesuggereerd: de abdij van St.-Bertijns te St.-Omaars voor zijn domein Poperinge; de abdij van Affligem voor de streek van Asse en Aalst, twee regio's die van belang zouden zijn voor de hopteelt⁷.

Tussen de kweek van hoppe voor eigen gebruik en de kweek als industrieel gewas bestemd voor de export is er nog een beduidend verschil. Eerst diende de eigenschap van de plant als bewaarmiddel voor bier bekend te raken en voldoende ingang te hebben gevonden en moest dat bier ook zijn consument vinden gezien er nogal een smaakverschil was tussen ongehopt en gehopt bier. De ongehopte biersoorten konden niet lang bewaren (tenzij men het alcoholgehalte sterk opdreef) en waren daardoor niet geschikt voor de export. Gehopte bieren daarentegen vonden hun weg langs de toenmalige handelsroutes doorheen Europa en het was vooral de regio rond de Baltische Zee en Noordduitse steden die hierin bedreven waren zoals Hamburg, Braunschweig, Bremen, Breslau, Danzig, Impen, Lübeck, Mommen, Rostock, Wismar,...

⁶ L. Moulin, *La bière, une invention médiévale*, in: *Manger et Boire au Moyen Age. Actes du colloque de Nice (15-17 octobre 1982)*, tome 1 : *Aliments et Sociétés*, Centre d'Etudes Médiévales de Nice, p. 13-31.

⁷ P. Boissonnade, *Life and work in Medieval Europe (Fifth to Tifteenth Centuries)*, trad. Eileen Power, London, 1949, p.274. Hij geeft op dat het de Cisterciënzers waren die in de 12de eeuw de hopcultuur introduceerden en dat het pas in de 14de eeuw was dat de hoppevelden van het Rijnland en Bavaria bekend en beroemd werden als industrieel gewas (*ibid.*, p.236). Uit hetgeen wij verder zullen aanreiken zal blijken dat zijn beweringen achterhaald zijn en gesteund op weinig archiefmateriaal.

Ongehopte biersoorten waren dus vrijwel uitsluitend voor de lokale biermarkt bestemd. Iedere plaats had dan ook een of meerdere brouwerijen. In Vlaanderen kende men lange tijd enkel gehopte bieren door hun import uit voornamelijk Hamburg. Ook hier dienden plaatselijke privileges te sneuvelen vooraleer dit hopenbier algemeen gebrouwd kon worden en de hoppekweek een activiteit van betekenis zou worden. Nu was het natuurlijk zo dat men niet overal nood had aan bier dat lang kon bewaren. De brouwer(s) in dorpen en steden konden best beantwoorden aan de plaatselijke vraag en enkel in grotere steden had men wellicht een grotere vraag naar langer houdbaar bier. M.i. is de vraagstelling naar zuiver water dat bruikbaar was voor het brouwen onvoldoende in perspectief geplaatst. Stedelijke economieën vervuilden enorm de beschikbare waterreserves (o.a. door de activiteit van het looien en verven). Door het koken van water tijdens het brouwproces werden overigens bacteriën vernietigd wat uit geneeskundig oogpunt een sterke verbetering was. Toch is er vrij vroeg een handel op gang gekomen in dit product dat blijkbaar in bepaalde streken beter kon gekweekt worden dan in andere.

Hier reeds dé geschiedenis van de hophandel tijdens de middeleeuwen op papier zetten is niet mogelijk omwille van het feit dat er gewoonweg nog geen detailstudies bestaan⁸. Nochtans heeft Hugo Soly reeds in een bekend artikel over de economische betekenis van de Zuidnederlandse brouwindustrie in de 16de eeuw de vinger op de wonde gelegd en stelde hij onomwonden dat het onbegrijpelijk was dat 'tot nog toe (1971) er zo weinig aandacht werd besteed aan de Zuidnederlandse hopteelt en -handel⁹. E. Aerts geeft in navolging van R.W. Unger dezelfde opmerking door te stellen dat van de grootste vernieuwingen in de bierproductie de toevoeging van hoppe was¹⁰. Na meer dan drie decennia staan we nog altijd op *ground zero* in dit onderzoek. We dienden dus zelf op zoek te gaan naar bronnenmateriaal voor een streek die zowat de helft

⁸ Met de kennis is het slecht gesteld. Men vindt enkele gegevens in H. Soly, De economische betekenis van de Zuidnederlandse brouwindustrie in de 16de eeuw: problematiek, in: Handelingen van het colloquium over de economische geschiedenis van België: behandeling van de bronnen en problemen, Gent, 1973, p. 107-108. Tevens kan men beperkte aanduidingen vinden bij E. Aerts, Het bier van Lier(eind 14de – begin 19de eeuw), in: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der Letteren, jg. 58, 1996. In overzichtswerken is de aandacht bedroevend en zijn de gegevens zeer onvolledig: B. Slicher van Bath, De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850, Utrecht, 1980, p.300. J.A. Van Houtte, Economische geschiedenis van de Lage Landen, 800-1800, Haarlem, 1979, p.64. Het beste is (nog steeds) J. Lindemans, Geschiedenis van de Landbouw in België, Antwerpen, 1952, II, p.153-156.

⁹ H. Soly, De economische betekenis van de Zuidnederlandse Brouwindustrie in de 16de eeuw. Problematiek., in: Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 17-19 november 1971, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1972, p.97-117 en meer bepaald p.107-108.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

van West-Europa omvat, hetgeen een vrijwel onmogelijke taak is. Deze bijdrage is dus niet meer dan een Status Quaestiones en zal hopelijk aanleiding zijn voor andere zoekers om dit beeld aan te vullen of zelfs sommige van onze conclusies te corrigeren of te bevechten. Wij zullen hierna per regio de hophandel bespreken. Daaruit zal blijken dat geen enkele van de regio's het idioom van dé hoppelstreek van Europa kan dragen gezien de teelt op vele plaatsen van regionaal belang was en bovendien reeds wijdverspreid was in de 14de eeuw.

De Duitse Hanze en midden Europa

De economische geschiedenis van de middeleeuwen kan niet omheen het enorme belang dat de Duitse Hanze heeft gespeeld in de ontwikkeling van de handel. Niettegenstaande de hanze sterk geassocieerd wordt met de lakennijverheid – deze nijverheid heeft een aantal eminente mediëvisten sterk geïnspireerd tot voortreffelijke bronnenuitgaven - hebben tal van andere handelsgoederen meegeprofiteerd van deze enorme economische impuls en hebben alzo hun weg gevonden van en naar Midden-Europa, de Baltische Staten en voornamelijk Rusland, dat van groot economisch belang was¹¹.

13de eeuw

De oudste vermelding van de hoppe in economische documenten heeft betrekking op de stad Lübeck. In het document dat de tol opgaf voor de invoer van handelsgoederen door vreemde kooplieden uitgevaardigd door de raad van de stad in 1227 geeft men reeds melding van de import van hoppe¹². Op 2 januari 1248 geeft de Beierse hertog Albrecht I zijn goedkeuring aan een regeling voor de handel tussen enerzijds Salzwedel en Hamburg en anderzijds Lübeck en Salzwedel¹³. Daar is er sprake van een tol van 2 denari per 'talento humuli'¹⁴. Het feit dat er in de eerste helft van de 13de eeuw reeds in economische documenten sprake is van hoppe wijst er duidelijk op dat de we in deze periode reeds kunnen spreken van hoppe als cultuurgewas dat werd verhandeld. In Wismar waren er in de jaren 1250 ook al hoptuinen die de stad belaste¹⁵.

¹⁰ E. Aerts, Het bier van Lier (eind 14de – begin 19de eeuw), in: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der Letteren, jg. 58, 1996, n°161, p.27.

¹¹ J.H.A. Beuken, De Hanze en Vlaanderen, p.63.

¹² Konstantin Höhlbaum, Hansisches Urkundenbuch, band, I, Halle, 1876, p.69-70 (n°223). (Verder afgekort als Hans. Urk.).

¹³ Salzwedel (Duitsland), gelegen in de driehoek Hannover-Hamburg-Berlijn op de oude grens van de BDR/DDR. Was eertijds bloeiende Hanzestad in het noordwesten van de Altmark.

¹⁴ Hans. Urk., I, p.117-118 (n°357)

¹⁵ Richard W. Unger, Beer in the middle ages, p.57.

Lübeck behoorde tot de grote Hanzesteden en zal er allicht toe hebben bijgedragen dat de hoppe verder werd verspreid. De bierindustrie in deze stad was van groot belang voor de export, o.a. naar Vlaanderen dat zo kennis maakte met hobbier. Circa 1270 is het hertog Barnim I van Pommern die een tol bevestigd voor de stad Stettin¹⁶ voor alle in- en uitgaande goederen. Voor alle hoppe die er werd aangevoerd via de zee werd er 4 denieren tol geheven 'de choro humuli, qui ducitur ad mare'¹⁷. Ook in een toldocument voor Greifswald¹⁸ (voor 1275) wordt de hoppe reeds vermeld: er diende 7^{1/2} d. per pond hoppe betaald te worden¹⁹. Hertog Johan I van Sakzen is het die de tol van Lüneburg²⁰ bevestigd op 20 maart 1278²¹. Het gaat hier om goederen die via de Elbe werden verscheept. De eerste melding van hoppe in Zweden zou dateren uit 1296 en wordt in verband gebracht met de Cisterciënzersmonniken²². Dit zijn de voorlopig laatste vermeldingen uit deze streek voor wat betreft de 13de eeuw maar op basis van deze stukken kan het belang reeds van de handel aangetoond worden: zowel via de rivier de Elbe als via de zee wordt de hoppe reeds verscheept. Toch is het thans nog niet duidelijk waar de goederen naartoe werden verscheept.

14de eeuw- 15de eeuw

Ook in de 14de eeuw blijft de hophandel op verschillende markten duidelijk aantoonbaar. Heinrich, heer van Meklenburg bevestigd samen met de raad van de stad Wismar²³ de tol voor de haven aldaar. De hoppe wordt er vermeldt doch men diende er geen rechten op te betalen²⁴! Hertog Bogislaw IV van Pommern-Wolgast bevestigde de tol van de stad Anklam²⁵ in 1302. Er diende per pond hoppe 1 schelling betaald²⁶. Ook blijken bvb. de handelaars van

¹⁶ Stettin (= Szczecin, Polen) ligt aan de Oder nabij de Duits-Poolse grens op 120 km. ten N.O. van Berlijn. Verkreeg in 1243 de stadsrechten en trad in 1272 toe tot de Hanze.

¹⁷ Hans. Urk., I, p.242-243 (n°687)

¹⁸ Greifswald (Duitsland) gelegen in het binnenland nabij Stralsund. Hanzestad die contacten had van Lübeck tot Stettin.

¹⁹ Hans. Urk., I, p. 261-262 (n°746)

²⁰ Lüneburg (Duitsland) ten Z-O van Hamburg. Had vanaf 1247 eigen stadsrecht en een stapelplaats voor handelaars. De Kraan voor het lossen van de schepen is er nog bewaard.

²¹ Hans. Urk., I, p.277-279 (n°807)

²² Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.54.

²³ Wismar (Duitsland) hanzestad gelegen aan de Oostzee tussen de steden Lubeck en Rostock.

²⁴ Hans. Urk., II, p.203-204 (n°476)

²⁵ Anklam (Duitsland), Hanzestad aan de rivier de Peene tussen Röstock en Stettin. Eerste vermelding in 1243, ontving stadrechten in 1264 en trad in 1283 toe tot de Hanze.

²⁶ Hans. Urk. ,II, p. 11 (n°21) dd. 25 september 1302

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

Rostock in een aanzienlijk aantal gevallen in hun lading hoppe te hebben. We dienen hier inderdaad er op te wijzen dat we niet 'dé' hophandelaar kenden in deze vroege periode die enkel en alleen hoppe vervoerden en verhandelden. De schipper-handelaar in deze periode is meer een kruidenier die verschillende waren koopt, verkoopt of ruilt. Op een schip zitten in de lading soms tot 10-15 verschillende soorten koopwaar. In een bezwaarschrift uit 1342 door de schepenen van Rostock gemaakt tegen de Graven van Holstein omwille van het dulden door deze laatste van roof op burgers van Rostock worden talloze meldingen gemaakt van hoppe. De namen van handelaars doet ons vermoeden dat ook een aantal Vlamingen betrokken waren in de handel doch gegevens over de herkomst van de hoppe hebben we niet²⁷. In hetzelfde jaar wordt er in Stralsund²⁸ een gelijkaardig document opgesteld tegen enkele kapiteins van Johann III van Holstein die in Denemarken handelaars uit Stralsund aanvielen. Hier is in de opgave één keer melding van hoppe²⁹. In 1345 legt Wismar tijdens de hanzedagen een klacht neer tegen Lübeck en Rostock wegens beroving en mishandeling van Deense kooplieden met ook in hun lading "saccos cum humulo"³⁰. Wismar importeerde zijn hoppe uit Poolse dorpen tot uit Thuringia (Duitsland). Het midden van de 14de eeuw is het hoogtepunt van de macht van de Hanzesteden en er worden talloze akkoorden en verdragen afgesloten die het handelsverkeer veilig moeten stellen. In 1350 belooft de hoofdmans van Finland in naam van de koning van Zweden de handelaars van Reval³¹ handelsvrijheid voor hun scheepvaart naar Novgorod³² en een van de opgesomde handelswaren hierbij is 'humulo'³³. In 1360 vraagt een Duitse stad (waarschijnlijk Rostock) aan Reval om hun handelaars en goederen niet te belasten en dat in navolging van het handelsverbod uitgesproken in de vergadering van de afgevaardigden van de steden³⁴. Hoppe en bier worden

²⁷ Hans. Urk., II, p. 322-327 (n°726)

²⁸ Stralsund (Duitsland), meest Noordelijk gelegen Hanzestad in Duitsland die in 1293 tot de hanze toetrad. Bekend om zijn scheepsbouw van de Stralsundkogge die voer naar Rusland, Skandinavië en West-Europa, waaronder Vlaanderen.

²⁹ Hans. Urk., II, p. 327-329 (n°727)

³⁰ Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256-1430, band I, Leipzig, 1870, p.72-74 (n°141). Verder afgekort als 'Hanserecesse'.

³¹ Reval is de oude naam voor de huidige stad Tallinn in Estland. Gelegen aan de Oostzee maakte het in de 13de eeuw deel uit van het Deense koninkrijk. Gebied werd in 1346 verkocht aan de Duitse Orde. Ontving in 1248 standrechten en trad in 1284 toe tot de Hanze.

³² Novgorod, gelegen in N-W Rusland. Eén van de grootste internationale handelscentra op de Baltische-Wolga-route. Reeds vanaf de 8ste eeuw handelsactiviteit.

³³ Hans. Urk., III, p.84-85 (n°170) dd. 7 juni 1350. De oorkonde gaat uit van Gerhardus Scytte capitaneus Finlandie.

³⁴ Hans. Urk., III, p.241 (n°489). Het vermoeden dat het de stad Rostock betreft is op naam te schrijven van de auteur van het derde deel, nl. Konstantin Höhlbaum. Dit vermoeden wordt bevestigd door de verbanning in 1362 en 1363 van een handelaar en schipper uit Rostock omwille van het overtreden van die bepaling. Zie Hanserecesse, I, p.204-205 (n°273 en 274).

er in een woord genoemd 'cervisia et humulo'. In 1458, een eeuw later, waren deze handelsbetrekkingen tussen de kooplieden van Rostock en Oslo (Noorwegen) nog steeds niet genormaliseerd en wordt nog steeds hoppe vermeldt³⁵. Ook in de tol (c. 1350-1360) tussen Thorun³⁶ enerzijds en de steden Wladimir³⁷, Lemberg en Breslau³⁸ anderzijds wordt hoppe vermeld als handelsgoed tussen Wratislavia en Thorun³⁹. We mogen zeker niet de Duitse handel met Polen, Litouwen en Rusland onderschatten die vanaf het eind van de 14de eeuw van een zeer groot belang was. Met Lijfland en Pruisen sloot de Duitse Orde een monopolieverdrag af en kon er zo hoppe op grote schaal verhandelen⁴⁰. De vermelding van de hoppe in tal van documenten laat veronderstellen dat het een gegeerd en desgevallend duur goed was. In het laatstgenoemde document wordt het in een adem genoemd met andere specerijen. Dit alles laat uitschijnen dat protectionistische maatregelen niet uitzonderlijk zijn geweest voor dit product, dat niet overal kon geteelt worden. Op 12 december 1361 moeten (enkele?) burgers uit Rostock eed zweren dat ze het door hen overtreden uitvoerverbod van hoppe naar Denemarken vanaf heden zullen naleven⁴¹. Ook in 1362-1363 is er van dit verbod nog sprake als wanneer zowel een handelaar uit Rostock als een schipper verbannen worden uit de stad omwille van het door alle Hanzezeesteden uitgevaardigde verbod om hoppe naar Denemarken te exporteren overtraden⁴². Waarom dit verbod er was gekomen konden we niet terugvinden doch een protectionistische maatregel om de eigen bierexport te beschermen lijkt aannemelijk. Nog in 1427 is er sprake van dit verbod dat niet steeds werd nageleefd als een handelaar hoppe naar Bard verscheept⁴³. Ook in 1454 is er sprake van hoppe als verboden handelsproduct tussen de stad Wisby⁴⁴ en Danzig⁴⁵.

³⁵ Hans. Urk., VIII, p.431-432 (n°666).

³⁶ Thorun, stand gelegen in Polen aan de Vistularivier. Kwam in 1266 in handen van de Teutoonse ridders tegen de Pruisen. Vanaf 1236 lid van de Hanze.

³⁷ Wladimir, stad in Rusland.

³⁸ Breslau (Wroclaw), 4de grootste stad van Polen.

³⁹ Hans. Urk., III, p. 312-314 (n°559).

⁴⁰ E. Daenell, *Die blüthezeit der Deutschen Hanse. Hansische geschichte von der zweiten hälfte des XIV bis zum letzten viertel des XV jahrhunderts*, Berlin 1905 I, p.89-90.

⁴¹ Hans. Urk., IV, p.17n3. Verwijst naar Meckelb., U.B. 15 n° 8969.

⁴² Hans. Urk., IV, p.46n1. Zie ook Hanserecesse, band 1, p.204-205 (n°273 en 274). De handelaar Johannes Glashaghen werd op 24 juni 1362 verbannen en de schipper Lutteke Bertold op 14 april 1363.

⁴³ Hans. Urk., VI, p.498n1 (n°680).

⁴⁴ Wisby, hoofdstad van Gotland in Zweden. Was lid van de Hanze. Neergang begon in 1280 toen Zweden de stad innam. Zijn handel werd overgenomen door Lübeck, maar toen de stad terug in de Hanze kwam in 1370 bloeide de handel terug op. Deens gebied vanaf 1570, maar sinds 1645 Zweeds.

⁴⁵ Hans. Urk., VIII, p.225-226 (n°332).

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

Dat de Duitse Hanze over haar hoogtepunt heen is, is ook waarneembaar in de referenties naar de hoppe alhoewel in het laatste kwart van de 15de eeuw hoppe uit de Wendische Oostzeestaten nog druk werd verhandeld door de Hanze⁴⁶. We hebben de indruk dat de export vanuit die staten naar de Nederlanden belangrijker werd dan de interne handel aldaar.

In 1410 nemen de Hanzesteden in de hanzedag te Wismar een belangrijke beslissing die de 'unrechtfertigkeiten' in de zout- en hophandel een halt moet toeroepen. Aanwezig waren de gezanten van de steden Lübeck, Hamburg, Rostock, Stralsund en Wismar op 22 juli 1410 in Wismar. Er waren verschillende klachten gekomen van de steden dat er in de hophandel groot bedrog werd gepleegd doordat de hoppe werd vermengd met bladeren. Hierdoor bekwam men natuurlijk een groter gewicht. Om daaraan te verhelpen zouden de steden voortaan elk twee 'lovenwerdige' burgers aanstellen die de hoppe zouden keuren en wegen. Er diende voortaan een merk te worden aangebracht op de zakken die de herkomst duidelijk maakte. Hoppe zonder dit merk mocht niet meer verhandeld worden⁴⁷. Het is zeer opvallend dat deze maatregel juist werd genomen in een periode waarin de zgn. stichting van de hoporde wordt gesitueerd⁴⁸. Korte tijd later zijn dergelijke maatregelen ook op andere plaatsen genomen. De fraude met hoppe was duidelijk een universeel gegeven. Het blijft evenwel een open vraag of deze fraude heeft meegespeeld in het afzwakken van de export naar de Nederlanden⁴⁹.

Hertog Albrecht van Beieren geeft als graaf van Holland bescherming aan de kooplieden van het Roomse Rijk en maakt zijn toltarief bekend aan de stad Dordrecht en dat in 1389. Dit heeft natuurlijk te maken met de verplaatsing van de stapel van Brugge naar Dordrecht in 1388 en dit naar aanleiding van problemen tussen Vlaanderen en de Hanze die aanstuurde op een economische blokkade van Vlaanderen⁵⁰. Onder de opsomming van alle handelsgoederen die in de handel betrokken waren komt ook de hoppe voor 'Item van elken zacke hoppen, cleyen of groet, ses penning Holl.'⁵¹ Dit wijst er indirect

⁴⁶ E. Daenell, o.c., II, p.431.

⁴⁷ Hanserecense, 5, Leipzig, 1880, p.546-549 (n°720 §6).

⁴⁸ Zie K. Papin, *Wahreit und Dichtung*. De stichting van de Hoporde door hertog Jan zonder Vrees in 1409, in: *Aan de Schreve*, 33, 2003, p.98-108. Daar hebben we aangetoond dat de zogenaamde stichting van de hoporde een verzinsel is dat een eigen leven is gaan leiden in de literatuur.

⁴⁹ De fraude in en rond het hoppegebeuren moet een onderwerp worden van een volgende bijdrage. Vast staat evenwel dat deze fraude internationaal was, van alle tijden, maar overal door de overheden werd bestreden, doch nooit is uitgeroeid geweest. De hoppeplukkers uit de jaren '60 van de vorige eeuw kunnen daar nog van getuigen. Tijdens 'den plok' schrok men er niet voor terug de inhoud van de soep- of koffiekop in de 'plokmand' te gooien om het gewicht te verhogen. Men werd – ook de plokkers – betaald per pond geplukte hoppe en dat werkte natuurlijk dergelijke praktijken in de hand.

⁵⁰ J.H.A. Beuken, o.c., p.81.

⁵¹ Hans. Urk., IV, p.414-422 (n°965).

op dat ook reeds te Brugge voor deze periode hoppe werd verhandelt hetgeen in overeenstemming is met bekende gegevens van hoppe in Brugge. De Utrechtse bisschop neemt voor de stad Utrecht – op verzoek van het stadsbestuur – een gelijkaardig initiatief in datzelfde jaar. Daar betaalde men voor elke zak hoppe, klein of groot, twee 'labay'⁵². Ook dit initiatief is gelinkt met de Hanzeatische handelsblokkade van Vlaanderen. De hoppe blijft pertinent aanwezig op de Oost-Europese markten als exportproduct. De meester van de Duitse orde in Lijfland, Diederick Torck, laat weten dat op de vaart op Narwa⁵³ voor elke zak hoppe een 'ferding' betaald moet worden⁵⁴. Het was de Duitse Orde die hun overschotten van hun domeinen exporteerden en o.a. in Pruisen gebruik van zijn privileges van de Hanze. Ze hadden zelfs een eigen agent in Brugge⁵⁵. Bij een schipbreuk van de boot van Hans Becker in 1431 op het strand van Grobin⁵⁶ zijn er verschillende zakken hoppe aan boord die tevens voorzien zijn van een handelaarsmerk⁵⁷. Zijn boot was daar gestrand op zijn reis tussen Dantzig naar Stockholm. Ook tussen de goederen van een overvallen handelaar uit Reval bevindt zich hoppe in 1440⁵⁸. Tussen Dantzig en Stockholm blijft er een drukke handel bestaan in hoppe⁵⁹ en dat niettegenstaande de soms ongunstige omstandigheden: oorlogen tussen staten in de regio, plaatselijke potentaten, overvallen, slechte weersomstandigheden. Bovendien werd de handel ook nog gehinderd door de vele tolheffingen die gebeurden op de transportwegen. De Duitse Orde slaagde er wel in heel wat vrijstellingen te bekomen van tol wat hun economische positie natuurlijk versterkte⁶⁰. Deze tolvrijstellingen zorgen er wel voor dat het product uit de bronnen verdwijnt en een stuk moeilijker traceerbaar wordt. Het wegvallen van referenties naar hoppe wijst dus niet steeds op een daling van de handelsvolumes! Een groot deel van deze tolvrijstellingen had betrekking op de handel per schip langs de Rijn of de Schelde. In een opgave van alle handelaars die schade hadden geleden in Pruisen en Lijfland (1438-1441) komt ook enkele keren de vermelding van hoppe voor: schipper Johan Sténort had 2 zakken hoppe aan boord voor 4 lb. gr.; een collega van hem Hinrik van Boddeken en Peter Laurensen 5 zakken hoppe (wegende 5^{1/2} schippunt en 4 lispunt voor 26 mels)⁶¹. Doorheen de handelsdocumenten kan men de handelsroutes voor de hoppe traceren: Vanuit Dantzig over de Weichsel naar Westervik in

⁵² Hans. Urk., IV, p.428-430 (n°980).

⁵³ Narwa, haven in Litouwen.

⁵⁴ Hans. Urk., VI, p.6-7 (n°12).

⁵⁵ U. Arnold, o.c., p.65.

⁵⁶ Grobin, stad thans gelegen in Letland, nabij de grote havenstad Libau (Liepaja). De enige andere belangrijke haven in Letland is Riga.

⁵⁷ Hans. Urk., VI, p.499-501 (n°900).

⁵⁸ Hans. Urk., VII, p.300 (n°602).

⁵⁹ Hans. Urk., VII, p.301 (n°605).

⁶⁰ U. Arnold, o.c., p.65.

⁶¹ Hans. Urk., VII, p.401 sq (n°767), meer speciaal p. 413 en 431.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

Zweden (1451)⁶². Maar tevens doen er zich kwalitatieve problemen voor en daar volgt een klacht op van de Pruisische hanzekooplieden tegen de kooplieden uit Polen in 1452 als wanneer de vervoerde hoppe was vermengd werd met o.a. zand en stenen⁶³. De Bisschop van Utrecht geeft in 1453 een nieuw privilege voor 2 jaar aan de Duitse Kooplieden die via de IJssel naar Amersfoort, Rhenen en Amerongen varen. Voor elke zak hoppe groot of klein werd 1 zwarte stuiver aangerekend als tol voor het opvaren van de IJssel ter hoogte van Utrecht⁶⁴. De genomen initiatieven waren van zeer lokale aard, zo bijvoorbeeld in Gouda waar het de tollenaar Jacob de Buysen zelf is die een akkoord maakt met de kooplieden van de Duitse Hanze en de hoogte van de tol bepaald voor zolang hij pachter is van deze tol (zijn broer Mathijs was tolheffer in Geervliet). Daar werd voor elke zak hoppe 6 groten aangerekend⁶⁵. Dat dit akkoord er gekomen was na overleg met de kooplieden van de Duitse Hanze die in Utrecht verbleven is niet geheel vreemd. Daar was het tolakkoord verlengd geweest in 1453 en blijkbaar was de pachter te Gouda al te ijverig in het innen van de tol wat tot conflicten rees met de kooplieden. Het hoeft dan ook geen betoog dat met dit akkoord het vooral de tolheffer was die aan het kortste eind trok. Aan te duiden is dat door het verpachten van de tol de overheid alle economisch initiatief uit handen werd genomen en het daardoor tot op een bepaald niveau zijn economische politiek niet meer zelf bepaalde en dit in tegenstelling tot de steeds grotere wordende staatsvorming. Dat er wellicht druk gekomen is bij het totstandkomen van dit akkoord is aan te nemen te meer gezien het het eerste akkoord is voor Gouda wat we kennen. In 1455 trok evenwel hertog Filips de Goede de zaak naar zich toe en liet zijn stadhouder in Holland, de Lannoy een akkoord sluiten met afgevaardigden van de Duitse Hanze voor 12 jaar dat de tol voor zowel Geervliet als Gouda bepaalde. Dat dit akkoord er kwam *'bij goedduncken van den tollenaeren van Geervliet ende van der Goude'* is een eufemisme dat we er graag bijnemen. Voor elke zak hoppe werd te Geervliet 6 groten betaald, evenveel als in het akkoord twee jaar eerder in Gouda. Voor Gouda wordt het akkoord van 1453 overgenomen en aangevuld⁶⁶. Het is kenschetsend voor de economische politiek van de hertog dat hij op eerder lange termijn handelsakkoorden afsloot die zekerheid boden voor de Hanzekooplieden. Dit lag buiten de bevoegdheid van de tolheffers van Gouda en Geervliet gezien zijzelf maar voor een beperkte periode pachters waren van de tol. Het initiatief werd hierdoor uit handen van de steden genomen en trok de hertog naar zich toe wat perfect past in het beeld van een voortschrijdende staatsvorming onder de Bourgondische hertogen maar evenzeer als een Hertog die er voor zorgde dat de economische activiteit zich ten volle verder kon ontplooiën.

62 Hans. Urk., VIII, p.102 (n°133).

63 Hans. Urk., VIII, p.124-127 (n°166).

64 Hans. Urk., VIII, p.201-204 (n°290).

65 Hans. Urk., VIII, p.247-249 (n°372).

66 Hans. Urk., VIII, p.257-260 (n°382).

De interne problemen werden niet opgelost met de tweede Vrede van Thorun (1466) die Pruisen verdeelde⁶⁷. Tegen die tijd was de export uit die streken naar onze contreien van geen groot belang meer. De referenties naar de hoppe worden zeldzaam.

15de eeuw: groei van de handel op Vlaanderen

De 15de eeuw zou de grote groeifase betekenen in de internationale hophandel. De interne handel tussen de Oost-Europese handelscentra blijft belangrijk maar een nieuwe markt opent zich, nl. Vlaanderen dat dankzij zijn grote stedelijke bevolking een aanzienlijke markt wordt en door de aanwezigheid van alle belangrijke handelsnaties lange tijd de economische draaischijf wordt van West-Europa. Door interne problemen in zowel Noord- als midden-Duitsland zal het belang van de handel algemeen afnemen van de Hanze, vooral dan na 1500⁶⁸. Interessant gegeven is dat in 1417 blijkt dat de zes zakken hoppe door Johan Westval verscheept tussen Dantzig en Reval een merk dragen. Dat een lading hoppe een kapitaal voorstelde blijkt duidelijk daar de lading als borg wordt gebruikt voor een schuld van zijn broer Lodewijk Westval⁶⁹. Ook kwaliteits- en luxelaken droegen een merk zodat men de herkomst ten allen tijde kon vaststellen. Dit is duidelijk een gevolg van de afspraak gemaakt door de hanzesteden tijdens de hanzedag van Wismar op 22 juli 1410⁷⁰.

De Hanze en Vlaanderen

De oudste vermelding van hoppe én de Hanze heeft niet toevallig betrekking op de regio Vlaanderen waarvan de steden economische groeipolen waren en Brugge als handelsmetropool een zwaartepunt was in West-Europa. Gravin Margareta en haar zoon Guido geven op verzoek van Hermann Hoyers uit Lubeck, gezant van de stad en van de kooplieden uit het Duitse Rijk, opgave van de tol die op goederen diende betaald te worden die in de haven van Damme arriveerden. Damme was als voorhaven van Brugge de belangrijkste haven van Vlaanderen en voor deze stad onmiskenbaar van allergrootst belang voor zijn behoud als internationaal handelscentrum. Ze was ook het eindpunt van de handelsroute van de Duitse Hanze. Tussen de tientallen soorten goederen die er behandeld werden was er ook hoppe. Handelaars dienden er 2 denieren per 'saccus de hommela' te betalen⁷¹. Deze vermelding uit mei 1252 is niet enkel voor de Duitse Hanze maar ook voor Vlaanderen een vroegste vermelding van hoppe in het kader van de handel. Het stuk is niet enkel in het stadsarchief van Brugge te vinden maar tevens in Keulen, Lubeck,

⁶⁷ U. Arnold, o.c., p.5

⁶⁸ H. van der Wee, *The Growth*, p.157 sq.

⁶⁹ Hans. Urk., VI, p.58 (n°130).

⁷⁰ *Hanzerecesse*, band 5, Leipzig, 1880, p.556-557.

⁷¹ Hans. Urk., band I, Halle, 1876, p.143-147 (n°432).

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

Dortmund en Hamburg. Het duidt op het belang dat het stuk heeft gehad voor de handelaars van de Duitse Hanze waarvan de vorengenoemde steden voor-
aanstaande leden waren⁷².

Uit dezelfde maand mei van 1252 bestaat er een tweede document, nl. de tol door ridder Jan van Gistel en Wulfard van Woestine opgesteld voor de kooplieden uit het Heilig Roomse Rijk onderhandeld door dezelfde Hermann Hoyers als afgevaardigde van de handelaars van het Roomse Rijk en bevestigd door gravin Margareta van Vlaanderen en Henegouwen en haar zoon Guido. Dit stuk werd in Gent opgemaakt en verdient omwille van meerdere redenen onze aandacht. Ten eerste was deze ridder Jan van Gistel eigenaar van de grote tol van Brugge en diende alles wat te Brugge van handelswaar binnen kwam, er gelost te worden. Daarenboven heeft het stuk eveneens een grote verspreiding gekend wat op zijn uitzonderlijk belang wijst. Afschriften zijn in de archieven van Dortmund, Hamburg, Keulen, en Lübeck bewaard gebleven. Per hoed 'hommele' diende er 5 s. 1 d. betaald als tol in Brugge. Het tweede deel van het document geeft de Tol van Torhout maar daar wordt hoppe niet vermeld⁷³. Dat wijst er op dat er nog geen aanvoer was vanuit het Westvlaamse binnenland naar de Brugse haven, iets wat we later wel zouden hebben. Daarna krijgen we een enorme kloof in onze documentatie voor Vlaanderen. Voor het eerste deel van de 14de eeuw zijn er enkele disparate vermeldingen⁷⁴. Het gruitbier blijft de grootste volumes houden in tegenstelling tot hobbier dat werd ingevoerd vanuit o.a. de Noordelijke Nederlanden werd ingevoerd via de haven van Duinkerke⁷⁵. In de Keure van Hazebroek uit 1336 is er sprake van *hoppinbier*⁷⁶. In 1351 werd er in Brugge alleszins hobbier gebrouwen doch alles wijst er op dat de hoeveelheid verwaarloosbaar was tegenover de totale bierproductie en consumptie. Gezien dit in een klooster gebeurde kunnen we dit catalogeren als gebruik voor een private consumptie die niet direct op de markt terecht kwam⁷⁷. Alleszins werd er reeds in 1252 door de Duitse Hanze hoppe afkomstig uit de streek van Hamburg geëxporteerd naar Vlaanderen. Bij de handelsblokkeringen van bvb. 1350-1360 werd

⁷² Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.55 geeft op dat de eerste meldingen voor de zuidelijke Nederlanden uit het midden van de 12de eeuw dateren, doch geeft geen exacte vermeldingen noch referenties op. Wij hebben deze vermeldingen op heden nog nergens aangetroffen.

⁷³ Hans. Urk., I, p.149-157 (n°435), doch wel vermelding in de tol van Dendermonde in mei 1271.

⁷⁴ F. d'Hoop, *Cartularium. Recueil des chartes du prieuré de Saint-Bertin, a Poperinghe, Bruges*, 1870, p. 108-109 (n°99). Heeft betrekking op de hoptiende in bezit van de abdij van St.-Bertinus te Ruiselede (1257).

⁷⁵ G. Doorman, o.c., p.17. 'uit de rekeningen van de tol van Duinkerke 'la cervoise d'Ollande qu'on appelle houppenbier'

⁷⁶ J. Gailliard, *De Keure van Hazebroek*, dl.I, p.59.

⁷⁷ Zie o.a. A. Viaene, *Poperingse hoppe*, in: *Biërkorf*, 1967, p.244-245. Eerste melding van hoppe geeft hij te Brugge in 1402. Vanaf 1530 werd ze te Poperinge en Aalst aangekocht.

de invoer tijdelijk stopgezet⁷⁸. Wellicht is de moeizame doorbraak van hopenbier in Vlaanderen deels toe te schrijven aan de groeiende macht van de familie Gruuthuse die zijn invloed bij de graven van Vlaanderen aanwendde om hun monopolie over de inning van de gruuttaks verkregen in 1190 veilig te stellen⁷⁹. De taksen geheven op een ton *hopenbier* bedroeg 24 groten, terwijl dit op Brugs bier bvb. slechts 2 groten en op Duits en Engels bier 6 of 8 groten bedroeg in 1411. In vergelijking met 1388 was de import van Hollands *hopenbier* in 1411 sterk gedaald. Toch werd dit vreemd genoeg niet opgevangen door een hogere locale productie zoals men zou kunnen veronderstellen, maar wel door een hogere import van Duits en Engels bier⁸⁰. Jan, heer van Gistel stelt op 18 februari 1352 aan de Duitse handelaars voor om een eigen huis te kopen of te huren in Brugge om daarin hun eigen waag te hebben. Dit wijst er duidelijk op dat hun privilege van de waag een ernstig beletsel vormde voor de Hanzekooplieden in Brugge⁸¹. Zo zou het nog een eeuw duren vooraleer het hopenbier definitief doorbrak in het graafschap Vlaanderen. In Holland zou deze evolutie veel sneller zijn beslag kennen. Sinds het begin van de 14de eeuw toen de Duitse steden hun hopenbieren aldaar afzetten kwam er druk om ook hopenbier te brouwen en zeker sinds 13de werd er daar zelf hopenbier gebrouwen⁸². De dalende inkomsten van het gruuut werden er gecompenseerd door de inkomsten op de hop, zeker vanaf 1326 in Leiden⁸³.

Ook op het einde van de 14de eeuw komen de eerste disparate meldingen van hoppe en het is pas op het einde van het eerste kwart van de 15de eeuw dat de hoppe er een grote vlucht zou nemen⁸⁴. De bierbrouwerij was er reeds een nijverheid van betekenis en dit zou enkel in stijgende lijn gaan. Deze zou in korte tijd van groot belang worden en dit wordt bevestigd door de vrij grote volumes waarvan sprake. De reden van de plotse opkomst van de inlandse brou-

⁷⁸ K. Bahr, *Handel und Verkehr der Deutschen Hanse in Flandern während der vierzehnten Jahrhunderts*, Leipzig, 1911, p.125. Voor de handelsembrago's op Vlaanderen zie Id., p.16-27.

⁷⁹ Over het gruuutrecht zie Richard W. Unger, *Beer in the Middle Ages*, p.30-34 en 43-46. E. Aerts, *Het bier van Lier*, p.39.

⁸⁰ R. van Uytven, *Stages of economic decline: late medieval Bruges*, in: J-M. Duvosquel & Erik Thoen (eds.), *Peasants & Townsmen in Medieval Europe*. *Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, p.264.

⁸¹ *Hanzerecesse*, bd.1, p. 99-100 (n°167).

⁸² Doorman, o.c., p.18 *Men brouwde Goudts Hamburchs bier 'op den aert van Hoemborch'*. De auteur is er van overtuigd dat het werkelijke begin van het 'namaak' van Duitse bieren veel vroeger begon dan 1392.

⁸³ Doorman, o.c., p.19.

⁸⁴ Onze bevindingen zijn hierin vrij gelijklopend met de opgave bij H. Soly, o.c., p.101 die de doorbraak van het hopenbrouwen in de Zuidelijke Nederlanden situeert in het laatste kwart van de 14de en eerste kwart van de 15de eeuw. Het is duidelijk dat in Brabant en Limburg het hopenbierbrouwen vroeger ingang vond dan in Vlaanderen. Zie ook, H. Van der Wee, *Introduction*, p.8.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

werijactiviteit ligt m.i. in de politieke crisis in de stad Lübeck, leider van de Hanze. Deze werd uit het Rijk gestoten en de Hanze zat zonder effectief leiderschap. Het gevolg was een proces van desintegratie dat de totale ineensluiting van de Hanze zou teweegbrengen⁸⁵. De gaten die aldus verschenen in de markt werden al gauw opgevuld door de naaste concurrenten, waaronder Holland waar het hobbierbrouwen sinds 1321 toegelaten was door de hertog⁸⁶. Ook de Leden van Vlaanderen duwden aan de kar om een invoerverbod voor hobbier tot stand te brengen mits compensatie voor de hertog⁸⁷. De zaak sleepte aan van 1407 tot in 1409 en kwam op verschillende ledenvergaderingen ter sprake vooraleer ze haar beslag kreeg. De invoer van de vreemde bieren vonden de Leden '*in groten achterdeele en quetse van den lande...*'. Het kan geen toeval zijn dat het precies de vertegenwoordigers van de grote steden Brugge, Gent en Ieper waren, de meest vooraanstaande schepenfamilies, die zeer actief zijn geworden in de lokale brouwnijverheid⁸⁸. De Hanzeaten mochten de vergadering waarop de Leden beslisten tot invoerverbod van hobbier en Hamburgs bier niet bijwonen omwille van de afwezigheid van de kanselier⁸⁹. Bijkomend zorgde de munthervorming in Vlaanderen voor wrevel bij de Duitse kooplieden⁹⁰. De situatie in Lübeck werd op de voet gevolgd en de Leden werden op de hoogte gebracht van de onlusten in 1411⁹¹. Verder van belang was de desastreuze nederlaag van de Duitse ridderorde tegen de koning van Polen bij Tannenberg op 15 juli 1410⁹². Het sterkste lid van de Duitse Hanze zag zo zijn hegemonie over Pruisen verloren gaan. De Hanze,

⁸⁵ Albert d'Haenens, *De wereld van de Hanze*, Mercatorfonds, 1984, p.407-408.

⁸⁶ E. Aerts, *Het bier van Lier*, p.143. De hop zou voornamelijk uit de heerlijkheid Heusden zijn gekomen.

⁸⁷ De importrechten die de hertog hief op 'houpenbier' kan men volgen via de 'tonlieu'-rekeningen van o.a. de haven van Nieuwpoort. Zie A. Pinchart, *Inventaire des archives des chambres des Comptes*, t.IV, Bruxelles, 1865, p. 38 sq. Eerste melding van importrechten op houpenbier in 1385.

⁸⁸ Dit blijktbaar in tegenstelling tot bv. Lier waar deze families die in de 14-15de eeuw geen ambacht hadden ook geen toegang kregen tot het magistrat. Zie E. Aerts, *Het bier in Lier*, p.115-116.

⁸⁹ A. Zoete, *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419)*, dl.I 1405-1413), K.C.G. 1981, p. 398-400, vergadering van 23-25 september 1409 te Gent.

⁹⁰ *Hanzerecesse*, bd.5, p.546-549 (n°705); p. 552-553 (n°710-712).

⁹¹ A. Zoete, o.c., p.219-220, 255, 164-267, 268-271, 292-293, 402-406 en 544-545. De politiek van de Leden t.o.v. de lokale brouwnijverheid is een studie op zich waard. Het lijkt er inderdaad op dat de grote schepenfamilies hierin een belangrijke bron van inkomsten zagen en tegen de wil in van de hertog de Hanze voor het hoofd stootten.

⁹² U. Arnold, *Ridders en priesters. Acht eeuwen Duitse orde in Noordwest-Europa (tentoonstellingscatalogus Alden Biezen)*, Brepols, 1992, p.5. Deze slag waaraan de Duitse Orde had meegewerkt was catastrofaal voor de Orde en betekende voor hen een zware financiële aderlating. Zie ook D'Haenens, *De wereld van de Hanze*, Mercatorfonds, 1984, p.407-408.

die steeds door zijn enorme militaire macht zijn economische en politieke wil had kunnen opleggen aan tal van markten, zag die macht gaandeweg wegsmelten. Men probeerde vruchteloos zijn economische belangen veilig te stellen door bvb. tijdens de Hanzedag van 1417 het 'gastenrecht' op te leggen waarbij de bewegingsvrijheid op de interne markten werd beknot voor vreemde kooplieden. Dit had grote consequenties voor de Vlaamse handelaars aldaar⁹³. Wellicht is er als tegenreactie een rem gezet op de import van Duits bier en heeft daardoor de eigen productie van het hophier zijn beslissende impuls gekregen. Ook tussen Holland en Hamburg zouden vrijwel gelijktijdig disputen rijzen over de bierimport⁹⁴. Men probeerde tevens Brugge aan te duiden als verplichte stapelplaats maar ook deze zet mislukte en is overigens een van de (vroege) redenen voor de inkrimping van de Brugse markt die op het eind van de 15de eeuw zijn beslag zou kennen. De Hollandse expansie op de Baltische markten (o.a. in de lakenverkoop) was onstuitbaar en dat merkt men ook in de hophandel⁹⁵. De reden hiervan was dat men in de Lage landen het Duitse brouwproces overnam. De import van Duits bier viel op enkele jaren spectaculair terug en de hophandel kende een enorme groei. Voor Ieper verschijnt vanaf 1418 de hopassise voor Iepers hophier in de stadsrekeningen⁹⁶.

Alle bieren vertoonden hetzelfde euvel: ze waren volgens het bovengistingsproces gebrouwen en moesten zo kort mogelijk na het brouwproces verbruikt worden. Ze konden dus niet bewaard noch vervoerd worden. In Noord-Duitsland had men evenwel een nieuwe brouwmethode op punt gesteld: de Hanzeaten ontwikkelden met hun ondergistingsmethode een nieuwe biersoort⁹⁷. Door de toevoeging van hoppe kon het bier bewaard en dus vervoerd worden. Er ontstond een drukke export naar o.a. de Lange Landen van Duitse bieren die er zeer gegeerd waren⁹⁸. De lokale bieren waren van mindere kwaliteit doch de Duitse bieren stonden gekend omwille van hun kwaliteit. Door de importrechten die er op dienden betaald te worden kunnen we in de stadsrekeningen het verbruik van deze drank zeer goed opvolgen. De belasting op deze bieren was een zeer grote bron van inkomsten voor de steden. Het heeft verschillende jaren geduurd vooraleer er binnen de Leden van Vlaanderen een akkoord was met de hertog om het Duits bier te kunnen verbieden en de plaatselijke brouwactiviteit te kunnen laten bloeien. Het hoeft

⁹³ De zaak werd druk besproken, zowel bij de Leden van Vlaanderen als bvb. in Brabant. Zie bvb. Brugge, Stadsarchief, stadsrekeningen 1418-1419 (uitg. Hans. Urk., dl. 6, n°183 §1, p.96-97).

⁹⁴ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.86.

⁹⁵ A. d'Haenens, *De wereld...*, p.129.

⁹⁶ Eerste vermelding in Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 38643, Stadsrekening Ieper 1418, f°4v°. Wij bereiden een afzonderlijke bijdrage voor over de Ieperse bierindustrie.

⁹⁷ A. d'Haenens, *De wereld...*, p. 136-137.

⁹⁸ W. Bing, *Hamburgs Bierbrauerei vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Hamburg, 1909.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

ons dan ook niet te verwonderen dat het overal aanzienlijke schepenfamilies zijn die deze brouwactiviteit opstartten in de steden en er zo grote fortuinen mee vergaarden. Het hoppenbier vond overal zijn ingang. In Ieper vinden we de eerste vermeldingen in 1418 en de stadsrekeningen wijzen op een explosieve groei van de plaatselijke brouwactiviteit van Iepers hobbier. Intussen zou de verslechterende relaties met de Oosterlingen er voor zorgen dat de import van Duits bier vrijwel geheel terugviel. In 1422 kwam er een verbod opgelegd door de 4 leden van Vlaanderen voor de Oosterlingen om nog aanwezig te zijn in Vlaanderen. De aanwezige kooplieden zouden verbannen worden en hun goederen geconfisqueerd⁹⁹. Dit was de doodsteek voor het Duits bier. De chronologie is opvallend gelijk met Brabant en hetgeen Van Uytven bvb. voor Leuven kon vaststellen en E. Aerts voor de stad Lier die ook terecht wijst op de politieke actualiteit door de oorlog van Filips de Goede tegen het huis van Beieren waardoor de afzet van Haarlems bier werd gehinderd¹⁰⁰. Vanaf deze periode wordt de documentatie voor Vlaanderen zeer overvloedig. De wijziging in de lokale biermarkt heeft de hoppedeel en handel hier dus een enorme push gegeven.

Voor Brugge kan deze omschakeling mooi gevolgd worden. Terwijl in 1332-1333 de taks op groutbier er nog 18% uitmaakte van de stedelijke inkomsten, was dit in 1391-1392 gedaald tot 6 procent. De taks daarentegen op hobbier, zowel plaatselijk gebrouwen als geïmporteerd uit Delft, maakte in 1391-1392 reeds 25% van de inkomsten uit¹⁰¹. Het laat Richard Unger besluiten dat het tijd in beslag nam om de smaak in de bierconsumptie te wijzigen. Blijkbaar gingen de Ieperlingen daar vlotter mee om. We weten dat in 1380 de Brugse schepenen tot een akkoord kwamen met Jan van Gruuthuse, eigenaar van het groutrecht, om de brouwers van hun verplichting te ontheffen verplicht grout aan te kopen. Dat maakte de weg open voor een expansieve groei van de hobbierbrouwen, waar de familie van Gruuthuse dan ook wel zijn taks op mocht heffen¹⁰².

De schepenen van Gent oorkonden in 1424 dat drie handelaars, nl. Heynric Reynere, Jan van Quaremont en Stevin van Curtricke een schuld hebben van 1200 gouden kronen en dat voor de aankoop aan een koopman van de Hanze, Jan Haghenbeke voor de levering van 30.000 pond hoppe¹⁰³. De hoppeimport gebeurde via de geëigende hanzehandelswegen. Wanneer de stapel van

⁹⁹ Stadsarchief Ieper (verloren in 1914) Ilme bureau vouté, boîte n°23 (afschrift bij Merghelynck)

¹⁰⁰ E. Aerts, Het bier van Lier, p.152-153. In 1417 werd er een belastingvermindering (het eerste jaar) gegeven op brouwers die hobbier brouwden. In 1422/1425 werd deze maatregel ingetrokken.

¹⁰¹ Richard W. Unger, Beer in the middle ages, p.79.

¹⁰² Richard W. Unger, Beer in the middle ages, p.89.

¹⁰³ Hans. Urk., VI, p.316-317 (n°567).

KRISTOF PAPIN

Brugge naar Antwerpen wordt verplaatst krijgen de hanzekooplieden er voor acht jaar handelsvrijheid en wordt de tol van Antwerpen door hertog Filips de Goede bevestigd. Er wordt eveneens hoppe vermeld: men betaalde er voor elk pond groot hoppe één groten¹⁰⁴. In 1429 wordt het eigendom van de hoptiende te Poperinge bevestigd voor de abdij van St.-Bertijns. Dat men juist in deze periode van stijgend belang van de hopteelt processen krijgt rond het tiendenbezit is niet vreemd natuurlijk¹⁰⁵. De tol van Yersekeoort die in 1434 voor 6 jaar werd vastgelegd voor het vervoeren van goederen over de Schelde en dat door handelaars van de Hanze geeft dezelfde taxatie als te Antwerpen, nl. 1 groot voor elk pond hoppe¹⁰⁶. Er werd dus doorheen Holland en Zeeland hoppe aangevoerd van uit de Baltische Staten. In een toltarief van 1461 afgesloten voor de handelaars uit Amsterdam voor Husum, Flensburg en Schleswig is er tevens sprake van 1 s. tol per zak *schippound* hoppe. Deze tol kwam er na een handelsakkoord tussen Holland en Zeeland enerzijds en de koning van Denemarken anderzijds¹⁰⁷. Hieruit blijkt dat vooral Holland en Zeeland exporteurs waren van hoppe. Het is wel nog niet duidelijk of deze ter plaatse werd gekweekt voor de export of dat het doorvoer betrof van Hanzeatische goederen. De export situeerde zich voornamelijk op Frankrijk.

De Brugse markt kan in de 15de eeuw zeker als de belangrijkste doorvoerhaven beschouwd worden van hoppe die uit het binnenland kwam. Een eerste proces te Brugge in verband met de hoppe vinden we al in 1457. De Noordnederlandse hophandelaar Willem van Middelhuenen uit 's Hertogenbosch betwist het recht van de Brugse oppermeesters het exclusieve recht om de hoppe te 'meten' (d.i. te wegen)¹⁰⁸. In de 15de eeuw werd reeds de hoppelmaete verpacht¹⁰⁹. Het nieuw door de Brugse schepenen opgestelde tarief voor de rijkepijnders in 1542 meldt de prijs die deze mochten vragen voor het

¹⁰⁴ Hans. Urk., VI, p.510-514 (n°916).

¹⁰⁵ D'Haigueré & O. Bled, *Les chartes de Saint-Bertin d'après la cartulaire de Dom Dewitte, Saint-Omer, 1886-1899*, t. III, p.290-291 (n°2724). De acte geeft overigens belangrijke gegevens over de eigenlijke hopteelt. Aanvankelijk gaf men van elke elf hop'bergen' of 'heuvels' één als tiende. Ieder berg of heuvel had 4 'perches'. Men kwam nu akkoord om per lijn die beplant was met hoppe jaarlijks 40 groten aan de abdij te betalen als tiende. In 1499 werd dit bevestigd door dezelfde Raad van Vlaanderen (ibid., p.118, n° 3666). Deze processen dienen verder bestudeerd te worden gezien ze belangrijke gegevens bevatten over de Poperinge hopteelt.

¹⁰⁶ Hans. Urk., VII, p.21-23 (n°42).

¹⁰⁷ Hans. Urk., VIII, p.657-658 (n°1094). Zie tevens n°1093 en n°1 aldaar (p.657).

¹⁰⁸ Stadsarchief Brugge, 157, Jugements et arrêts 1453-1461 f°184r°.

¹⁰⁹ L. Gilliodts - van Severen, *Inventaire des chartes de la ville de Bruges*, t.V, p.477. §7. De hoppelmaete wordt er verpacht voor 60 lb. Per jaar. Zie ook L. Gilliodts van Severen, *Inventaire V*, p.155 sq *Wijziging van pontgeld in 'stickegelt'*. Hoppe.... 'zal betalen van hondert ponden ghewichts, een groote; ende vanden vijftich ponden, zes deniers parasys. Zie tevens *Inventaire des chartes*, 2e série, n°233.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

wegen van de hoppe¹¹⁰. De handel met de Hanze was in 1533 volledig stilgevallen door het handelsverbod met Lübeck¹¹¹. Ook zal toen de hopimport stilgevallen zijn en de plaatselijke productie een extra stimulans gegeven hebben. Het zou alleszins een verklaring bieden waarom bvb. een stad als Poperinge die tot 1533 één van de voornaaste leveranciers was in de lakentrafiek naar Lübeck een goeie dertig jaar later de grootste hopleverancier was in de ruime regio. Alleszins hebben we voor de 16de eeuw geen enkel spoor meer van hophandel met de Hanze¹¹².

Van een veel groter belang was ongetwijfeld de haven van Antwerpen die vooral fungeerde als doorvoerhaven voor de surplusproductie van hoppe uit de streek van Asse en Aalst, Henegouwen en de hellingen van de Maasvallei¹¹³. Hugo Soly kon berekenen dat men voor het brouwen van één aam bier (ongeveer 150 liter) te Antwerpen ongeveer één pond hoppe nodig had. Gerekend op een gemiddelde jaarproductie in het midden van de 16de eeuw van 170.000 amen bier heeft dit een verbruik van 170.000 pond of 80.000 kg. Hoppe. Doch de export vanuit de haven was vele malen groter. Gegevens van het schippersambacht tonen aan dat omstreeks 1560 jaarlijks 120 tot 130 scheepsladingen hoppe naar Londen vervoerd werden. Omgerekend schat men de export naar Londen op 1,2 miljoen pond of 564.000 kg. Er werd tevens geëxporteerd naar Kales, Duinkerke (voor verscheping naar Engeland) maar eveneens naar Duitsland (Aken en Keulen). In de tweede helft van de 16de eeuw werd de hophandel te Antwerpen gemonopoliseerd door een tiental handelaars en makelaars waarvan de belangrijkste een compagnie vormden: de gebroeders Cornelis en Willem Spruyt, Michiel Ems en Hendrik de Vocht. Gesteund door enkele leden van de Engelse Natie probeerden ze de vrachtvaart vanuit Antwerpen zelfs naar hun hand te zetten, wat mislukte. De hopuitvoer zou later nooit meer dit niveau overstijgen¹¹⁴. Er werd reeds de vraag gesteld waarom precies in die jaren de hop zo'n hausse kende in teelt in de Zuidelijke Nederlanden. Er wordt terecht gewezen op de graancrisis en de dalende landbouwopbrengsten die ten dele gecompenseerd werden door de (vrij hoge) opbrengsten voor de hoppe. Toch deel ik de mening niet van Soly die stelde dat de hopteelt zeer kapitaalsintensief was en voorbehouden was aan vermogende landbouwers. Eigen gegevens uit het

¹¹⁰ L. Gilliodts, *Cart. Etaple*, II, p.712.

¹¹¹ R. Häpke, *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur Deutschen Seegeschichte*, Munchen-Leipzig, 1913, bd. 1 (1531-1557), p.123 sq. Over de consequenties voor Vlaanderen van dit handelsverbod zie: Peter Stabel, *Marketing Cloth in the Low Countries: Manufacturers, Brokers and Merchants (14th-16th centuries)*, in: Peter Stabel (e.a), *International Trade in the Low Countries (14th-16th centuries)*, Leuven-Apeldoorn, 2000, p.15 sq.

¹¹² R. Häpke, o.c.

¹¹³ H. Soly, o.c., p.107.

¹¹⁴ H. Soly, o.c., p.108.

archieff van Poperinge voor de 16de eeuw toont juist het tegenovergestelde aan en wijst op een enorm gemorcelleerd areaal van hoptuinen en tuintjes¹¹⁵. Grote oppervlaktes komen niet voor. De visie van Soly heeft wellicht te maken met zijn beeld over hoe de hoppe werd geteelt vanaf de 18de eeuw, nl. de lange hoge staken. Met de aanleg van een stakenveld was toen inderdaad een bijzonder grote investering gemoeid die enkel door grote boeren kon gedaan worden. In de 16de eeuw was het systeem van de hoppekuilen met drie staken nog in gebruik wat veel minder investeringen vergde.

In Brabant is men vroeger begonnen met het brouwen van hobbier al is daar de juiste chronologie ook een twistpunt van verschillende auteurs. Van der Wee houdt het bij het begin van de 15de eeuw als gevolg van het stilvallen van de massale import van Haarlems bier dat vanaf het midden van de 14de eeuw zeer populair was in de steden van Brabant¹¹⁶. De reden voor het plots overschakelen op eigen gebrouwen hobbier wijt de auteur aan de demografische depressie van de 15de eeuw die een overschot aan land voor gevolg had die dan voor andere teelten dan de 'broodnodige' teelten kon gebruikt worden. Zo kon ook hier op grote schaal hoppe verbouwd worden en het overschot van de graanoogst voor het brouwen gebruikt worden. Hij verwijst naar de streken van Aalst, 's Hertogenbosch en Bergen in Henegouwen¹¹⁷. In een latere bijdrage situeert hij het algemeen verspreid geraken van de hopteelt in Brabant pas vanaf de tweede helft van de 15de eeuw¹¹⁸. Zeker vanaf het eind van de 14de eeuw werd in Brussel hobbier gebrouwen met ingevoerde hoppe uit Aalst en Henegouwen. Ook dit gebeurde in het kader van enkele kerkelijke instellingen¹¹⁹. Vanaf 1417 werd het brouwen van hobbier gepromoot en betekende op korte termijn de doodsteek voor de Noordnederlandse en Duitse bierimport. Tot op heden nam men daar aan dat het hobbierbrouwen ca. 1360/1370 ingang vond. Het heeft alleszins de schijn dat het hobbierbrouwen in Brabant een lange incubatietijd heeft nodig gehad vooraleer algemeen ingang¹²⁰ te hebben gevonden. Dit had te maken met zowel kwalitatieve problemen als met de aanhoudende concurrentie eerst uit Duitsland en nadien

¹¹⁵ Op basis van de register van verkopeningen voor de 16de eeuw. Een uitgebreidere studie van dit fenomeen zullen we later publiceren. Hetzelfde beeld krijgen we bvb. ook in Leuven waar er sinds de 15de eeuw ook in de binnenstad talloze 'hoppecruydhoven' zijn. Zie R. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw*, VKVAVLSK, 44, p. 315-316.

¹¹⁶ H. Van der Wee, *The growth*, p.23 en 31.

¹¹⁷ H. Van der Wee, *The growth*, p.170. Verder p.301 verwijst hij tevens naar de streek van Heusden, Schijndel in Noord-Brabant. Interessante bronvermeldingen betreffende hopgegevens uit koopmansboeken van Frans De Pape en Herman Jansson (Antwerpen en 's Hertogenbosch).

¹¹⁸ H. Van der Wee, *Introduction. The agricultural development of the Low Countries as revealed by the tithe and rent statistics 1250-1800*, p.8.

¹¹⁹ H. Van der Wee, *The growth*, p.228-232.

¹²⁰ R. Van Uytven, *Stadsfinanciën*, p.314-317.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

voornamelijk van Haarlems hobbier. Reeds in 1368 voorzag het accijnstarief van Leuven een tarief voor hobbier maar in 1372 en 1374 was er nog geen enkele brouwer die zich waagde om over te schakelen op hobbier. In 1378-9 werd er wel reeds hobbier gebrouwen en gekeurd door de stad. Het eerste brouwsel zou in niet in Leuven-stad, maar in Wilsele (1379) gebrouwen zijn. In 1415 is het volume van het gruibier en hobbier even groot maar een vijftal jaar later is het gruibier volledig verdrongen door hobbier¹²¹. Dit moet enorme consequenties hebben gehad voor de hophandel en hopteelt. Van Uytven vermoed import uit de Noordelijke Nederlanden en eigen productie die hij vanaf die datum vaststelt in de stad en omgeving. Nog in 1542 kochten burgers uit Kales op de Leuvense markt 28 zaken hoppe wat Van Uytven doet besluiten dat de stad mogelijks zelfs een hopmarkt had in de 16de eeuw! Het hobbier zou vlug concurrentie ondervinden van het plaatselijke *koytebier* waarin geen hop verwerkt werd, doch uiteindelijk zou hobbier de overhand halen en behouden. Ook Van Uytven, hierin gevolgd door E. Aerts heeft een vermoeden dat de vorsten met de bescherming die ze verleenden aan de bezitters van de gruuttaks lange tijd de opkomst van het hobbier hebben tegengehouden¹²². Voor Lier heeft E. Aerts op overtuigende wijze aangetoond hoe moeilijk het plaatselijk gebrouwen hobbier er ingang heeft gevonden na een aarzelende start en veel vallen en opstaan vanaf ca. 1365 totdat het volledig ingeburgerd was ca. 1440¹²³. Als vanaf 1380 bij hertogelijk privilege in de stad Lier het gruutrecht wordt afgeschaft en vervangen wordt door een eenduidige bierbelasting, is de weg open voor de geleidelijke vervanging van gruuwt door hop¹²⁴.

De stelling van R.W. Unger als zou men in de Zuidelijke Nederlanden het hobbierbrouwen pas ca. 1470 volledig onder de knie hebben gehad lijkt ons op basis van de hoppeltrafik een halve eeuw te laat ingeschat¹²⁵.

Duitsland: heimat van de hoppe ?

Als er dan al een keuze moet gemaakt worden om dé hoppelstreek bij voorkeur aan te duiden zou deze zeker naar Duitsland gaan. Toch moeten we duidelijk stellen dat de Duitse staten een lappendeken zijn van verschillende vorstendommen en dat de toestand niet overal gelijk is. De streken die gelegen waren tegen Hongarije schijnen het eerst van belang te zijn geweest voor de hop-

¹²¹ Dit is in tegenstelling tot het feit dat de Leuvense schepenen nog in 1436 naar Lier gingen zien hoe daar hobbier brouwden. Zie E. Aerts, Het bier van Lier, p.120.

¹²² E. Aerts, Het bier van Lier, p.39 sq.

¹²³ E. Aerts, Het bier van Lier, p.144.

¹²⁴ E. Aerts, Het bier van Lier, p.40.

¹²⁵ E. Aerts, Het bier van Lier, p.27 n°31. Verwijst naar R.W. Unger, Technical change in the Brewing Industry in Germany, the Low Countries, and England in the Late Middle Ages, in: The Journal of European Economic History, 21, 2, 1992, p.305.

bouw. In Passau zou de wijnbouw verdrongen worden door de brouwactiviteit en de daarmee samenhangende hopbouw, en dat door het gewijzigde klimaat. Voor het Rijnland (Corvey) zijn de oudste teksten bewaard (822), maar ook in Hallertau (850), Spalt en Bohemen zijn gegevens bekend. Op het eind van de 12de eeuw waren de hofsteden in de buurt van Salzburg gehouden voor hun verplichte leveringen 2 mud hop op te brengen. Dit wijst reeds op de alomtegenwoordigheid van de hoppe¹²⁶. Toch werden er ook bezwaren geuit op het gebruik van hoppe. De bekende abdis Hildegard, abdis van Bingen (+ 1179) schreef in haar werk over de natuur dat de hop de mens melancholiek maakt en een slechte uitwerking heeft op de ingewanden. Ze prefereerde het gebruik van essenblad in bier¹²⁷! Dit heeft niet kunnen beletten dat de grote Duitse steden zoals hierboven reeds vermeld grote brouwerijactiviteit ten toon spreiden die gericht was op de export. Hier alle Duitse staten behandelen is een onbegonnen werk. Als voorbeeld nemen we Hessen. In 723 spreekt Lupo, de auteur van de vita van abt Wigbert van het klooster van Fritzlar over *weinbeere*¹²⁸. Daarmee is het hoge woord gevallen. Er was reeds iets dat op bier trok. Vanaf het einde van de 15de eeuw zijn er voldoende gegevens ter beschikking om de plaatselijke bierindustrie en de Duitse Orde te linken¹²⁹. Deze productie was gezien zijn volume zeker niet enkel voor binnenlands gebruik bestemd. De hopproductie in Marburg moet vrij aanzienlijk geweest zijn en van die aard dat men er al sprak van echte hophandelaren. De rekeningen aldaar geven ons een mooi beeld van de eigenlijke productie en handel. Marburg had reeds in 1420 een hopmeester die de waar woog. Ook toen al werd de hoppe in zakken getransporteerd¹³⁰. In Hessen was het nochtans in de middeleeuwen wijdverbreide groutbier niet te vinden. Het lijkt aannemelijk om de Duitse Orde als een belangrijke factor te beschouwen in de verspreiding van het hoptbier¹³¹. In de 16de eeuw is het belang van de hophandel in Duitsland groot geweest (en ook daarna). De handelaar Jakob Stove voert in 1560 hoppe in uit Dantzig. De frequente vermeldingen van hoppe uit Dantzig doen het vermoeden ontstaan dat de hopteelt ook in het huidige Polen van groot belang moet geweest zijn¹³².

¹²⁶ G. Doorman, o.c., p.40.

¹²⁷ G. Doorman, o.c., p.40.

¹²⁸ U. Braasch-Schwersmann, Rebgewächs und Hopfenbau: Wein und Bier in der spätmittelalterlichen Agrargeschichte der Deutschordensballei Hessen, in: Weinbau zwischen Maas und Rhein in der Antike und im Mittelalter, Trierer Historische Forschungen, band 23, Mainz, 1997, p.305-363.

¹²⁹ U. Braasch, o.c., p.352-363.

¹³⁰ U. Braasch, o.c., p.355 n282-283.

¹³¹ U. Braasch, o.c., p.362 n325 geeft zelfs opgave van de kosten van het brouwen met hoppe (1379-1382).

¹³² E. Schulte, Das Danziger Kontorbuch des Jakob Stöve aus Münster (Hansische Mase, Münzen, Waren, Wege und Zölle um 1560, in: Hansische Geschichtsblätter, 62, 1937, p.55. Interessante vermelding aldaar p p.44: 'hoppen wecht men bi schippunt und lischpunde, men metten och bi schepelen'. Er is hoe dan ook een afzonderlijke studie nodig om de inhoudsmaten en gewichten van de hoppe te bestuderen.

Holland en de Noordelijke Nederlanden

Zoals reeds gesteld kan de aanwezigheid van hobbier veel vroeger aangetoond worden in Holland en de ganse Noordelijke Nederlanden. Dit heeft verschillende redenen. Ten eerste grensde de streek aan de Duitse staten en was de invloed van het Duits bier groter. Anderzijds heeft het gruitrecht en de verschillende monopolies niet zolang meegespeeld gezien deze in handen waren van minder aanzienlijke families dan in Vlaanderen. Het monopolie is er met andere woorden vlugger gesneuveld. In 1321 zou graaf Willem III van Holland aan het overspoelen van de Hollandse markt met Duits hobbier een halt toeroepen met een algeheel importverbod, een verbod dat twee jaar later werd afgezwakt. Toch was zijn doel bereikt en kon hij van de brouwnijverheid een belangrijke binnenlandse nijverheid maken die – voor hem althans – bekroond werd met een taks op hoppe¹³³. De taks op hoppe werd in 1351 op één vierde gesteld van deze op gruit zodat de binnenlandse hobbierproductie en export sterk werd aangemoedigd¹³⁴. In Kampen heeft men reeds in 1325 poging gedaan hoppe te verbouwen. Dit is precies de periode die Soly aangeeft van de start van de eigen Hollandse hobbierproductie¹³⁵. In 1339 is hoppe opgenomen in de lijst van goederen die Alphen passeerde en in Deventer was de hoppe aanwezig sinds omstreeks 1357¹³⁶. In de 14de eeuw is de hopteelt veralgemeend en in de 15de eeuw is er reeds export van hoppe uit Bergen-op-Zoom naar o.a. Engeland. Verder zullen we nog zien dat juist de Noordnederlanders een grote rol van betekenis hebben gespeeld in de hophandel. Het ontbreken op vandaag van enige sporen van hopteelt zorgt ervoor dat die rol fel onderbelicht is. In de plaatsen waar de ontvangers van de gruitopbrengst er in slaagden de hoppe buiten te houden duurde het soms lang zoals bvb. in Dortmund waar met tot in 1447 brouwde met gruit, en pas in 1477 met hoppe. In Wesel werd de verkoop van hop en hobbier tot in 1377 beboet. Pas vanaf 1384 stond men de import toe van hobbier doch er werd een extra accijns ingesteld! Ook in Deventer is een gelijkaardige situatie vast te stellen¹³⁷. Van der Wee situeert de algemene bloei van het hobbierbrouwen in de Noordelijke Nederlanden pas ca. 1460-1470 doch dit is maar van toepassing op een klein deel van de Noordelijke Nederlanden¹³⁸.

Op het eind van de 14de eeuw werden reeds maatregelen genomen tegen de verslechtering van de kwaliteit van de hoppe wat wijst op het groeiend belang en dus gevoeligheid aan fraude¹³⁹. Ook vinden we bvb. in de stadsrekeningen

¹³³ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.77-78.

¹³⁴ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.78.

¹³⁵ H. Soly, o.c.,p.101.

¹³⁶ G. Doorman, o.c.,p.41.

¹³⁷ G. Doorman, o.c.,p.40

¹³⁸ H. Van der Wee, *The rice and decline*, p.333-334.

¹³⁹ P.A. Heilink, *De Nederlandsche Hanzesteden tot het laatste kwartaal der XIVe eeuw, 's Gravenhage, 1912, p.170 n°1. Verwijst naar Hanzerecesse, II, p.363.*

van Arnhem vanaf 1366-1367 een hoppeassise terug in de stadsrekeningen¹⁴⁰. We kunnen dus stellen dat in de Noordelijke Nederlanden vanaf de 14de eeuw het lokaal brouwen van hobbier ingang heeft gevonden. Ook de plaatselijke hopteelt is in die jaren van de grond gekomen. Korte tijd later zou de streek reeds een dermate productie hebben dat er hoppe geëxporteerd werd naar o.a. Engeland.

De hophandel op Frankrijk

Frankrijk mag dan wel bij uitstek een wijnverbouwend land zijn, toch mag de hopteelt er niet onderschat worden in bepaalde streken. Boven de zogenaamde wijngrens, d.i. de grens tot waar men er in slaagde aan wijnbouw te doen, zal de betekenis van bier als drank toenemen en dus ook de vraag naar hoppe als ingrediënt. Beneden de wijngrens bleef bier eerder uitzonderlijk in het dagdagelijkse gebruik en een luxeproduct. De gegevens die we hebben zijn van veel latere datum dan voor de Hanzeatische handel, nl. pas vanaf halfweg de 15de eeuw. In een uitspraak van het hof van Holland in 1477 over handelsproblemen tussen Zierikzee en kooplieden uit Bretagne weten we dat in 1456 Bretoenen een bark van Willem Heyn gekaapt hadden waar er o.a. een zak van 400 pond hoppe aanwezig was van handelaar Oel Pieters zone. Deze hoppe had een handelswaarde van 5 sch. gr. voor elk 100 pond, dus totale waarde van 2 groten¹⁴¹. Gezien in de loop der jaren verschillende schepen gekaapt waren hielden de inwoners van Zierikzee Pieter Denys, schipper uit Bretagne vast in de haven van Zierikzee als compensatie voor de door hen geleden schade. Gezien de tanende economische macht van Brugge is het ook niet vreemd dat de Antwerpse kooplieden stilaan op het toneel verschijnen: Adriaen de Mangheler in 1483 voor zeven zakken hoppe om naar Rouen verscheept te worden¹⁴² door Jan Zeelander uit Bergen-op-Zoom. Waarschijnlijk werd een deel van deze koopwaar vervoerd met het schip van Jan Zeelander, de *Christoffle de Berges*. Deze boot werd echter geënterd rond Kerstmis 1483 en verplicht naar Calais te varen. Er was een zak hoppe van 700 pond waarvan elk 100 pond 10 sch. gr. waard was aan boord¹⁴³. Een ander deel van de hoppe (2 zakken) werd geladen op het schip de Valentijn van Bergen met schipper Cornelius van Steenberg dat eveneens afvoer naar Rouen¹⁴⁴. Daar staat zeer

¹⁴⁰ W. Jappe Alberts, De stadsrekeningen van Arnhem. Teksten en documenten V, uitgegeven door het instituut voor middeleeuwse geschiedenis, Groningen, 1967, p.281. Ook voor de volgende jaren vinden we deze terug: 1367-1368, p.298; 1368-1369, p.316; 1369-1370, p.335 enz. Het belang van het hopenbier tegenover de andere bieren moet afzonderlijk behandeld worden.

¹⁴¹ Z.W.Sneller en W.S.Unger, Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Frankrijk, d.1 (753-1585), 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1930, p.163-165 (n°294).

¹⁴² Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c.,p.186-187 (n°336).

¹⁴³ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.188-190 (n°340).

¹⁴⁴ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p. 190-191 (n°341).

duidelijk dat de hoppe afkomstig was uit Vlaanderen, de eerste effectieve melding van export van Vlaamse hoppe '*item duos saccos upupe Flandrie*' die ongeveer 1550 pond wogen¹⁴⁵. In een vorige acte had men '*duos saccos upupe, vulgaritur hoppe*' genoemd, zodat over het woord '*upupe*' geen twijfel dient te bestaan¹⁴⁶. Dat een deel van de hoppe Hanzeatische doorvoer was blijkt duidelijk in 1492 met Jan Corneliszone uit Middelburg als borg voor wijlen Harman Zwart en Dirck Boeckelman, koopman uit Danzig. Deze laatste lag in 1488 met zijn karveel voor Arnemuïden in Zeeland met voor een 200 gr. Vlaams aan koopwaar, hetgeen door schipper Harman Zwart gebracht en verkocht moest worden '*in de riviere van de Somme*', maar dat het bij Calais werd geroofd door Engelsen; in zijn lading meevoerend 4 zakken hoppe voor 2200 pond gewicht. Elk 100 pond was 30 sch. gr. waard¹⁴⁷. De export op Frankrijk zou evenwel stilgelegd worden door de oorlog van Keizer Karel V met Frankrijk. Er werd een totaal handelsverbod opgelegd en alle roerende en onroerende goederen van Franse onderdanen dienden geconfisqueerd te worden. De opdracht hiertoe werd gegeven op 24 augustus 1521 en er werd een ontvanger hiertoe aangesteld. Een groot aantal Franse goederen werden geconfisqueerd. We hebben niet altijd de exacte opgave van de inhoud maar het is zeker dat in tal van deze hoppe als handelswaar aanwezig was, o.a. op een schip Franse goederen dat te Arnemuïden werd geladen en bij Antwerpen werd aangeslagen. De goederen waren terug bestemd voor Rouen¹⁴⁸. De handelsblokkade werd niet volgehouden. Met het betalen van de 6de penning op de uitvoer van goederen naar Frankrijk en zijn bondgenoten kon de handel op Frankrijk weer heropleven. De rekening van deze impost van 1542-1543 geeft enkel voor de haven van Middelburg trafiek op Frankrijk. Vanuit de andere Hollandse havens werd geen export opgetekend. De hoppehandel was blijkbaar al in Italiaanse mercantiele handen terechtgekomen want het is Alexandro Antinori die 16 £ 13 s. 6 d. betaald om 32 kleine zaken hoppe uit te voeren naar Frankrijk voor een totaal gewicht van 9278 pond. Aan 3 £ per 100 pond vertegenwoordigde dit een waarde van 277 £ 16 s¹⁴⁹. Waar deze goederen naartoe werden verscheept is niet duidelijk, doch deze handelaar is actief geweest o.a. op de havens van Bordeaux en La Rochelle¹⁵⁰. Toch was de handel zeker niet alleen in handen gekomen van Italiaanse handelaars. De rekening van de 100^e penning vanuit de haven van Dordrecht geeft talloze meldingen. In 1545 betaald Jan Nuys uit Vlissingen de 100^e penning voor de export van 1200 pond hoppe naar Rouen. Elk 100

¹⁴⁵ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p. 193-194 (n°344).

¹⁴⁶ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c p.190 (n°341)

¹⁴⁷ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.213-214 (n°386).

¹⁴⁸ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.309-317 (n°556) en meer speciaal p. 310 (f°15).

¹⁴⁹ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.371-371 (n°641).

¹⁵⁰ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.372 (n°642) Gegeven uit de rekening van de 100^e penning in de haven van Veere.

KRISTOF PAPIN

pond hoppe kost 3 £ 18 s. Reyn Clas'zone van Dordrecht voor 1200 pond hoppe (3£ 15s./100), Clais Thuenis'zone van Vlissingen 2300 pond hoppe (3£7s6d/100), Ghijsbrecht van Erckel 1600 pond hoppe (3£/100), Ariaen Clas'zone van Dordrecht 2000 pond (3£12s./100). Vrijwel alle hoppe werd naar Rouen verscheept¹⁵¹. Een enkele keer is er sprake van verscheping van 1200 pond hoppe naar de haven van Boulogne door de handelaar Andries Janssone vanuit de haven van Middelburg¹⁵².

Het eind van de 16de eeuw zou gekenmerkt blijven door een moeilijke socio-economische toestand. Een mislukking van de oogst bewoog de hertogin van Parma er toe om de uitvoer op 20 september 1567 van Vlaamse hoppe te verbieden alsook de hoppe te mengen of iets anders dan hoppe te gebruiken zonder het akkoord van de wetheren of geneesmeesters. Deze bepaling ruikt naar regelrechte fraude die er blijkbaar was. De oorlog tussen het Noorden en Zuiden van de Nederlanden zorgde voor een bijkomende handelsbelemmering. Per decreet van 6 en 21 november 1572 werd het verboden handel te drijven met de opstandige Noordelijke Nederlanden¹⁵³. Uit de bewaarde stukken (1574-1580) weten we dat er handel werd gedreven vanuit Brugge met hoppe afkomstig uit Aalst, Poperinge, Engeland en Riga¹⁵⁴. Men had een licentie nodig om goederen uit te voeren, zo ook voor hoppe. Het laat ons toe om de trafiek beter te volgen en ons een idee te geven van de volumes. In 1576 vervoert een Brugs handelaar, Jean Willemszone 16 zakken Poperingse hoppe (1450 pond) naar Calais. Hij had daartoe vergunning aangevraagd op 14 mei 1575 en dit voor een totaal van 150 zakken hoppe. Door het opheffen en terug in voege-brengen van de taks op de export van hoppe diende zijn uitvoer geregulariseerd te worden en de taks van 4 groten per pond betaald. Vanaf juli 1574 was die Willemssone de enige geweest die exportvergunning had gekregen voor de uitvoer van hoppe in gans Vlaanderen¹⁵⁵.

Politiek werd de hophandel verder bemoeilijkt door een exportverbod voor o.a. hoppe door Filips II in 1589¹⁵⁶. Anderzijds was er een importverbod voor bier uit Duitsland en Frankrijk zodat de plaatselijke brouwindustrie beschermd werd en de plaatselijke hopteelt een duw in de rug kreeg. De interne handel voer er wel bij. In vele toldocumenten van de havens maakt men melding van de hoppe, zo te Grevelingen in 1594 waar men 4 s. betaalt per baal hoppe die werd ingevoerd¹⁵⁷. Ook import- en exportheffingen zorgden voor moeilijkheden in de hophandel zoals in 1577 nog duidelijk blijkt met

¹⁵¹ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.379-381 (n°653).

¹⁵² Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.381-382 (n°654).

¹⁵³ L. Gilliodts, III, p.215.

¹⁵⁴ L. Gilliodts, t.IV, p.617 sq.

¹⁵⁵ L. Gilliodts, t.I, p.221.

¹⁵⁶ A. Pinchart, o.c., t.IV, p.83 noot bij n°23558. Zie ook Placarts de Flandre, t.II, p.522.

¹⁵⁷ Cartulaire du Tonlieu, t.V, p.293, 20 septembre 1594.

schepen¹⁶¹. In de eerste decennia van de 13de eeuw groeide er hoppe in tuinen van Engelse abdijen.

Engeland kende twee soorten bier. Hun inlands bier Ale was niet gehopt en het buitenlandse bier dat uit de Nederlanden en Duitsland kwam en daarentegen wel gehopt was. Doch reeds in 1436 zou de Engelse Koning toegelaten hebben dat Zeeuwen en Hollanders hun brouwactiviteiten met hoppe verderzetten. In 1436 vaardigde de "sheriffs" van Londen namelijk een ordonnantie uit om het gerucht dat hobbier een vergif was de kop in te drukken. De tekst wijst uitdrukkelijk op dat deze attitude van de bevolking de Hollandse brouwers werkloos maakte. In Londen waren toen vier hobbierbrouwers actief waarvan er drie hollanders waren¹⁶². Het zijn vrijwel zeker de Hollanders geweest die er het hobbierbrouwen hebben ingang doen vinden in Engeland¹⁶³. Voor het begin van de 15de eeuw schijnt er inderdaad geen hoppe verhandeld te zijn geweest op Engeland gezien vreemd genoeg elke referentie in de bronnen ontbreekt¹⁶⁴. Toch brouwde men er – zij het allicht op kleinere schaal – hobbier. De Engelsen hielden het liever bij hun ale. De eerste vermelding die wij vonden dateert uit 1406/1407, dertig jaar vroeger dan hetgeen Richard W. Unger beweerde¹⁶⁵. Een handelaar uit Schiedam exporteert hoppe vanuit de Noordelijke Nederlanden naar de haven van Yarmouth¹⁶⁶. De volumes hoppe die werden ingevoerd in Engeland vanaf het tweede kwart van de 15de eeuw waren niet min¹⁶⁷. De haven van Southampton ontving op 9 september 1423 het schip van Copin Lambe dat o.a. was geladen met hoppe. Ook andere havens waren betrokken in de hopimport. De boten die vertrokken zijn traceerbaar vanuit de havens van Duinkerke, Sluis, Oostende en zelfs Boulogne. De havens van Vere en Zierikzee waren minder frequent vermeld doch zouden in de tweede helft van de 15de eeuw belangrijker worden.¹⁶⁸ De handelaars komen uit verschillende Noordnederlandse steden w.o. 's Hertogenbosch en Rotterdam¹⁶⁹. De rekeningen van de tol van Yarmouth geven vanaf 1453 jaarlijks import van hoppe aan uit de Nederlanden, maar tevens de havens van Boston, Kingston, Hull,

¹⁶¹ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.54.

¹⁶² Thielemans, o.c., p.295.

¹⁶³ Thielemans, o.c., p.301. G. Doorman, o.c., p.41.

¹⁶⁴ K. Kunze, *Hanseakten aus England 1275 bis 1412*, Halle, 1891 (*Hansische Geschichtsquellen*, bd. VI) waar elke vermelding van hoppe ontbreekt.

¹⁶⁵ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.102.

¹⁶⁶ H.J. Smit, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland*, Dl. I, n°842 p.519-522.

¹⁶⁷ H.J. Smit, o.c. Vooral vanaf 1438 lijkt er een grote export op gang te zijn gekomen. In de 16 de eeuw was de handel enorm (zie ook dl.II).

¹⁶⁸ Thielemans, o.c., p. 328 n859, 329-332. H.J. Smit, o.c., *De vermeldingen in dit werk over hoppe zijn zo talrijk dat we niet anders dan kunnen stellen dat de hop-export vanuit de Noordelijke Nederlanden naar Engeland aanzienlijk was.*

¹⁶⁹ H.J. Smit, o.c., I, n°1251, p.778-779 (die vervoert vanuit de haven van Calais).

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

Newcastle on Tyne¹⁷⁰. De 'hourque' 'Christophe' uit Berg-op-Zoom loste in de haven van Exeter zijn waar, waaronder maar liefst 3000 balen hoppe in december 1461¹⁷¹. Historici van de 16de eeuw hebben zich steeds blindgestaard op gegevens uit 'hun' eeuw en de 15de eeuw uit het oog verloren. Zo laat Clinch het eerste hoppebier dat in Londen verscheen pas in 1502 gebrouwen worden door de zgn. 'strangers', blijkens een passage uit Arnold's *Chronicle of London*. Men maakt er evenwel melding dat dit eigenlijk tegen de gangbare praktijken was op Engels grondgebied en men verzocht de Engelse koningin Mary (en Edward IV) en de Londense schepenen om in te grijpen. Het algemeen gebruik van hoppe werd de regel? Alleen al voor de haven van Antwerpen hebben we gegevens vanaf 1442-1450 en 1472-1485 van de jaarlijkse export naar de haven van Londen van het aantal verscheepte zakken hoppe¹⁷². Asaert meent dat enkel de inwoners van de Lage Landen en een enkele Keulse Hanzeaat een rol speelden bij de hophandel op Engeland via Antwerpen, hetgeen m.i. maar een deel van de waarheid is, want een eind verder in hetzelfde werk haalt de auteur terecht de import vanuit o.a. Dantzig aan van hoppe¹⁷³! In de kerkrekeningen van de katholieke kerk van Stratton (Cornwall) vinden we in 1514 vermelding van hoppe voor het brouwen van bier¹⁷⁴. Weer leuk om te noteren is dat in een handschrift van de huishouding van de Engelse koning Henry VIII (Eltham) voor januari 1530 duidelijk vermeldt wordt dat het de brouwer verboden is hoppe te gebruiken in het brouwen van Ale¹⁷⁵. Vanaf dan zijn de vermeldingen van veelal Vlaamse hop legio. Daar zal de algemene heropleving van de Vlaamse handel op Engeland niet vreemd zijn aan geweest en dit mede gesteund door de devaluatie van het pond sterling in 1526 en de revaluatie van de munt in de Nederlanden in 1526 en 1527 die een nieuwe afzetmarkt opende voor de Nederlanden¹⁷⁶. Tijdens de 16de eeuw was er een enorme bloei van de hoppeteelt in Kent, Essex en Surrey en dit deels ten gevolge van de inwijking uit de Nederlanden, want ook plaatselijke heren bleken er een hoptuin op hun domein op na te houden. Toch bleef er een latent verzet tegen hobbier. Andrew Boorde omschreef in zijn *Compendyous or Dyetary of Health* (1545) dat ale de natuurlijke drank was voor Engelsen en bier voor 'dutchman'. Maar, zo gaat hij verder, werd het toch volop

¹⁷⁰ H.J. Smit, o.c., I, n°1420, p.908-911 en verder de n° 1536, 1550, 1561, 1620, 1662 e.a..

¹⁷¹ Thielemans, o.c., p.308. Naar PRO CA E122/40/35.

¹⁷² G. Asaert, De Antwerpse scheepvaart in de XVe eeuw (1394-1480). Bijdrage tot de economische geschiedenis van de stad Antwerpen, VKAWLSK, 72, p.263-4 en 341.

¹⁷³ G. Asaert, De Antwerpse, p.314.

¹⁷⁴ G. Clinch, o.c., p.67.

¹⁷⁵ G. Clinch, o.c., p.67.

¹⁷⁶ H. Van der Wee, The growth, p.183. H.J. Smit, o.c., dl.II. Het aantal referenties in dit werk naar hoppe in dit werk zijn zeer talrijk voor de 16de eeuw. De gegevens in dit werk alleen zijn voldoende om een afzonderlijke studie te maken over de Engelse hophandel in de 16de eeuw.

geconsumeerd in Engeland tot grote schade van veel Engelsen want *'beer makes man fat and inflates the stomach'*¹⁷⁷. Het is voor mij de laatst bekende aanval op hobbier geweest. De constante infiltratie van Vlamingen op vlucht voor de inquisitie vanaf de jaren '40 van de 16de eeuw zou het hobbierbrouwen definitief ingang doen vinden, al was het maar voor hun eigen gebruik. In Stamford in 1572 geeft men privileges aan de 'strangers' die uit de Nederlanden gevlucht kwamen en daarin wordt het vrij gebruik en teelt van de hoppe vermeld¹⁷⁸. In 1574 verscheen er een eerste handboek over hoppe van de hand van Reginald Scott, *'A Perfite Platforme of a Hoppe Garden'*. Dat het werk reeds in 1576 en 1578 heruitgaven kende toont de grote belangstelling voor het werk. Er bestaat voor het ganse Europese vasteland geen enkel vergelijkbaar werk voor de 16de eeuw! Het verdient in een afzonderlijke bijdrage bestudeerd te worden omwille van zijn niet te onderschatten belang. Dat de plant vanuit Vlaanderen kwam wordt algemeen aanvaardt en bevestigd door Engelse auteurs in de 17de eeuw.

De export vanuit Vlaanderen naar Engeland kan aangetoond worden vanaf het begin van de 16de eeuw alhoewel andere auteurs dit naar de 15de eeuw verschuiven. Processen uit het archief van de stad Duinkerke die toen stilaan als haven aan belang won, geeft talloze vermeldingen van processen i.v.m. hoppe. Heel wat vermeldingen slaan op export naar Engeland (1506, 1554). Deze hoppe was steeds afkomstig uit de streek van Ieper en Poperinge¹⁷⁹.

Vanuit het graafschap Vlaanderen is er een zeer actieve handel gekomen met Engeland. Via de licenties die betaald dienden te worden in de 16de eeuw voor de export kunnen we de handelsstromen goed volgen¹⁸⁰. Blijkbaar volstond de Engelse hopproductie niet tijdens de 16de eeuw en was import vanuit o.a. Vlaanderen noodzakelijk. De Staten Generaal waren in 1577 geheel niet opgezet met de licenties die betaald dienden te worden om de hoppe naar Engeland te verschepen. De schepenen van Antwerpen drongen er op aan dat de licenties voor de handel op Engeland geschrapt zouden worden en dit blijkbaar tegen het standpunt van de Engelse ambassadeur¹⁸¹. Toch werd er

¹⁷⁷ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.100.

¹⁷⁸ G. Clinch, *English Hops. A history of cultivation and preparation for the market from the earliest times*, London, 1919, p.65. (Het exemplaar van dit zeldzame werk in ons bezit werd door een bevriend hophandelaar geschonken aan de Poperingse hophandelaar Victor Lebbe in 1919).

¹⁷⁹ Stadsarchief Duinkerke 48/1 f°3, 15, 18 en 24-39; 48/2 f°72; 48/3 f°190, 261v°, 284, 347; 48/4 f°11; 48/5 f°31v°, 231, 344; 48/6 f°89v°: 48/7 f°53. Met onze welgemeende dank aan dhr. Jef Cailliau die ons op deze referenties wees.

¹⁸⁰ Lindemans, o.c., p. 146 had deze licenten voor de 17de eeuw aangeduid, maar geen vermeldingen gevonden voor de 16de eeuw. Zijn vermoeden wordt dus bevestigd.

¹⁸¹ Stadsarchief Ieper, portefeuille 23B, documents concernant les Etats Généraux (verloren in 1914). Afschrift in S.A.P. bundel hoppe (handschrift en nota's van J. Opdedrinck).

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

behoorlijk wat hoppe geëxporteerd naar Engeland. Op 23 november 1579 verklaren Thomas Flamay en andere Engelse kooplieden voor het magistraat van Brugge dat zij het schip "Guens de Lye" gereed hebben om allerhande waren naar Londen te vervoeren, waaronder zakken hoppe¹⁸².

Engelse bronnen voor het einde van de 16de eeuw tonen aan dat er bvb. in de haven van Newcastle hoppe werd ingevoerd uit Frankrijk en de Lage Landen¹⁸³. In de haven van Sunderland kwam hoppe toe uit Middelburg, zo ook in de havens van Hartlepool en Exeter waar meldingen zijn van verschillende plaatsen in de Lage Landen¹⁸⁴. De haven van Hull werd vooral aangedaan door de Noordnederlanders vanuit de havens van Stade, Amsterdam, Alersloot en Enkhuizen¹⁸⁵.

Rekeningen uit 1592/3 voor de haven van Chester tonen de export aan van hoppe naar de haven van Dublin (Ierland). Of dit Engelse hoppe was of doorvoer van waar was is niet bekend doch gezien er anders geen meldingen zijn van Engelse hopexport wijst dit m.i. op doorvoerhandel¹⁸⁶. Vanuit de haven van Sandwich werd er bvb. wel bier en laken geëxporteerd naar Frankrijk en de Lage Landen. Als retourvracht nam men dan vooral hoppe en linnen mee uit Frankrijk en de Lage Landen¹⁸⁷. Eenzelfde beeld toont de import en export vanuit de haven van Boston. Met exporteerde vanaf het einde van de jaren '70 van de 16de eeuw er malt naar de Lage Landen via de haven van Antwerpen waar men als retourvracht o.a. terug hoppe meebracht¹⁸⁸. Vanuit de havens van Ipswich en Maldon exporteerde men bier naar de Lage Landen en importeerde hoppe¹⁸⁹. Ook de haven van Great Yarmouth importeerde hoppe uit de Lage Landen¹⁹⁰. De haven van Dover deed dan weer zaken met de havens van Calais en Duinkerke waar een gelijkaardig beeld terug te vinden is¹⁹¹. Zelfs de kleinste haven aan de zuidkust van Engeland Chichester waar er in 1568-1569 slechts twee schepen uitvoeren naar vreemde havens en er 6 binnenkwamen (uit Flushing en Dieppe) importeerde uit deze laatste plaats hoppe. Enkel in de haven van Rye vonden we geen meldingen van hoppe-import.

¹⁸² L. Gilliodts, *Etaple*, vol. III, p. 269.

¹⁸³ T.S. Willan, *Studies in Elizabethan Foreign Trade*, Manchester University Press, 1959 (reprint 1968), p.68. Hij verwijst in zijn bronnen naar de Customs Accounts, Port Books en het werk van H.J. Smit, *Bronnen tot de geschiedenis van den Handel met Engeland, Schotland en Ierland, 1485-1585*.

¹⁸⁴ T.S. Willan, o.c., p.69 en 80.

¹⁸⁵ T.S. Willan, o.c., p.70.

¹⁸⁶ T.S. Willan, o.c., p.88.

¹⁸⁷ T.S. Willan, o.c., p.76.

¹⁸⁸ T.S. Willan, o.c., p.71-72.

¹⁸⁹ T.S. Willan, o.c., p.75.

¹⁹⁰ T.S. Willan, o.c., p.74.

¹⁹¹ T.S. Willan, o.c., p.76.

De haven van Londen en vooral King's Lynn importeerde vooral hoppe uit Enkhuizen, Rotterdam en Dordrecht, maar zoals we reeds zagen ook vanuit Vlaanderen, waaronder de havens van Duinkerke en Nieuwpoort¹⁹². Zelfs de haven van Southampton die geen bloeiende handelsrelaties had met de Lage Landen maar wel met Frankrijk, Spanje en de kanaaleilanden, haalde toch zijn hoppe uit de Lage Landen¹⁹³! Na 1572, toen de neergang van de haven van Antwerpen was ingezet, werd het belang van de Vlaamse regionale havens in de hopexport belangrijker. We vinden talloze vermeldingen van de havens van Nieuwpoort, Duinkerke, Calais, St.-Malo, Rouen en Nantes¹⁹⁴. Vanaf 1567 werd de Antwerpse hophandel naar de Oostzeelanden stilgelegd en overgenomen door o.a. de Noordelijke Nederlanden. Er was in Antwerpen import noch export van hoppe in die jaren naar die streken. In 1564 gaf bvb. Emden handelsvoordeel aan kooplieden die Antwerpen de rug toekeerden en zich aldaar kwamen vestigen. In het document dat verspreid werd bij de kooplieden is er als een van de punten sprake van de hoppe die in overvloed op de markt in Emden aanwezig was (afkomstig uit streek van Hamburg) en met grote winst kon doorverkocht worden¹⁹⁵! Het Antwerpse magistratuur was evenwel zeer actief om ook de hophandel binnen zijn muren te houden. In 1577 vroeg men de opheffing van de licenties op hoppe die dat jaar waren uitgevaardigd en dit om de hophandel naar Engeland niet te schaden¹⁹⁶. De licenties bestonden nog wel want bvb. een Spaans handelaar Marc Nunez die in Antwerpen gevestigd was, betaalde voor zijn export van hoppe vanuit de haven Sluis¹⁹⁷. In 1572 was er overigens een verbod gekomen voor Vlaanderen om handel te drijven met de 'opstandige' Noordelijke Nederlanden¹⁹⁸. De import van hoppe uit bvb. 's Hertogenbosch viel hierdoor stil en gaf een extra impuls aan de plaatselijke productie.

¹⁹² T.S. Willan, o.c., p.73 vermeldt op basis van de Exch. K.R. Port Books enkel import vanuit Nederland doch vermeldt deze uit Vlaanderen niet alhoewel van groot belang. Dit heeft wellicht te maken omdat de 'port books' van Lynn de samenstelling van de cargo's niet vermeldt.

¹⁹³ T.S. Willan, o.c., p.78.

¹⁹⁴ H. Van der Wee, *The growth*, p.245 en 252.

¹⁹⁵ J. Denucé, *De Hanze en de Antwerpsche handelscompagnieën op de Oostzeelanden, Antwerpen, Dokumenten voor de geschiedenis van den handel, 1938, p. XXI en 5-11. 'Tot Empden is zeer groote abundantie van hoppen die wyt Oistlandt mestendeel van Hamborch coempt ende en ghelt maer XIII of XIII Rv. Die aldaer wel XX oft XXII innegecocht wordt'.*

¹⁹⁶ Stadsarchief Ieper, Portefueille 23B: Documents concernant les Etats Généraux (verloren tijdens WOI). Tijdens de vergadering van de Staten Generaal van 16 december 1577 werd op vraag van de Engelse ambassadeur gevraagd de licenties op hoppe af te schaffen. Afschrift bewaard bundel hoppe in Stadsarchief Poperinge, nota's Fiers (handschrift wellicht van J. Opedrinck).

¹⁹⁷ L. Gilliodts van Severen, *Cart. Estaple, II*, p.485.

¹⁹⁸ L. Gilliodts van Severen, *Cart. Estaple, III*, p.215.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

Hiermee is het beeld van de Engelse hophandel overduidelijk. De eigen productie volstond zeker tot op het eind van de 16de eeuw bijlange niet om te voldoen aan de binnenlandse vraag. De hopexport was dan ook van een groot belang wat zeer duidelijk wordt aangetoond doordat zelfs in de kleinste havens en zelfs de havens die de Lage Landen niet courant aandeden, hopenaanvoer te vermelden valt. Duidelijk is ook dat door de verschillende verbodsbepalingen om hoppe uit te voeren vanuit Vlaanderen de Noordnederlanders en de hopboeren uit Artezië een deel van de markt ingepikt hebben tot groot nadeel van de Vlaamse producenten.

Poperinge, centrum van de hoppe?

Het wordt op vandaag veel gesteld dat Poperinge het centrum van de hoppe in Vlaanderen zou zijn geweest vanaf de 15de eeuw. Het bovenstaande gebied ons evenwel deze visie, die op weinig gesteund is, achter ons te laten en met de historische realiteit rekening te houden. Ooit was de stad wél het middelpunt van de hopcommercie, zo o.a. tijdens de verguisde tweede helft van de 16de eeuw. Andere historici beweren wel eens dat de stad toen een economisch slagveld was, maar dit is niet waar. Alhoewel aanwezig vanaf het begin van de 15de eeuw zou pas vanaf het einde van de 15de eeuw de hopteelt er aan belang te winnen en dit in gans de streek. Of de stad ca. 1522 inderdaad al beschikte over hophmagazijnen zoals de 18de eeuwse geschiedschrijver Anderson beweerde, betwijfelen we ten zeerste, maar dat er vanaf 1524 naar Engeland hoppe werd uitgevoerd vanuit de streek klopt wel en dat gaf precies een grote impuls aan de teelt en handel¹⁹⁹. De aanvoer van hoppe gebeurde volgens dezelfde voornamelijk vanuit Artezië en de Nederlanden. De reden die de genoemde Anderson opgaf was dat de Engelsen geen mout gebruikten bij hun bierbrouwen²⁰⁰. Ook weer is zijn bewering twijfelachtig.

De hoptienden waren in deze periode zeker eigendom van de abdij van St.-Bertijns en uit de tweede helft van de 16de eeuw kennen we enkele reglementeringen die wijzen op een toenemende betrokkenheid van de Poperingse schepenen in de hophandel en teelt²⁰¹. De benoeming van de hopwarandeers die moesten toezien op de kwaliteit van de hoppe was in handen van de abdij van St.-Bertijns wat er nogmaals op wijst welk belang de abdij hechte aan de teelt van dit gewas in de stad die van oudsher haar domein was.

¹⁹⁹ A. Anderson, *Historische und chronologische geschichte des handels von den ältesten bis auf jezzige seiten*, Riga, 1773, t.II p.45.

²⁰⁰ A. Anderson, o.c., t.III, p.519.

²⁰¹ Deze vallen buiten beschouwing van deze bijdrage. We vermelden als belangrijkste de instelling van de 'slag' van de hoppe (1573) die men later de St.-Catharinaslag is gaan noemen.

Op het einde van de 16de eeuw waren er enkele misoogsten, nl. in 1567-1568 en in 1575. De opbrengst was gehalveerd en dit gaf aanleiding tot een enorme speculatie²⁰². De overheid poogde de export van de hoppe te verhinderen doch zonder al te veel resultaat. De kooplieden speculeerden op de prijsvorming en verdienden grote sommen aan de handel. Zo bvb. Jacob Martens uit Sint-Winoksbergen wiens briefwisseling bewaard is gebleven uit deze periode. We kunnen zijn activiteiten dagdagelijks volgen²⁰³. Martens handelde vooral in Poperingse hoppe. In een brief van Jan Daten uit Poperinge aan Martens schrijft hij in 1573 dat “*in ghehele henegauwe zo veile hoppe niet gheplocht word als te poperinghe ende daer ontrent*”. De productie van de hoppe in Poperinge moet dus zeer aanzienlijk geweest zijn. Dit wordt bevestigd door het verslag dat de Italiaanse wereldreiziger Guicciardini Luigi maakte van zijn bezoek aan de streek ca. 1565. Hij vermeldt enkele markante feiten over Poperinge waaronder ‘*ende aldaer plach grooten handel van hoppe te wesen*’²⁰⁴. Toch zien we in de lokale bronnen steeds meldingen van hoptuinen van vrij beperkte oppervlakten. Martens had concurrentie van handelaars uit Ieper en Antwerpen – dat een zeer belangrijke brouwindustrie had én de grootste exporthaven voor hoppe was in de 16de en 17de eeuw. Poperingse hoppe werd door Martens ook in de haven van Nieuwpoort gekocht. Hijzelf exporteerde vanuit de havens van Duinkerke, Grevelingen en Calais naar de havens van Londen en Antwerpen. De hoppe was bestemd voor de Engelse en Hollandse markt. De binnenlandse toestand zorgde ervoor dat de hophandel en teelt alhier ca. 1582 achteruitging en er reeds toen vanuit de streek van ’s Hertogenbosch hoppe werd ingevoerd via Duinkerke. De vernietiging van heel wat steden in het Westkwartier waaronder Poperinge in 1581-1582 door Farnese zorgde voor het einde van de eerste hausse in de hophandel. Van der Wee omschrijft het treffend als ‘*commerce and industry were at a standstill for years*’²⁰⁵. Voor de twee decennia die eraan voorafgingen kunnen we bijna spreken van een fenomeen als de Nederlandse bloembollenhausse. Het is dus opvallend dat het niet de revolutie van 1566 was die de economie voor jaren platlegde maar de oorlog van 1581-2, dit in tegenstelling tot sommige ‘langetermijnvisies’ van bepaalde historici. Ook had de aanhoudende hoge prijs de productie elders aangewakkerd, ook in Engeland zodat de

²⁰² Lindemans, o.c., p. 151 en p.159 n42.

²⁰³ Over de persoon zie L. Vandamme, Een protestantse familie tijdens de opstand. Brieven aan Jacob Martens, koopman en burgemeester van Sint-Winoksbergen (ca. 1572-1583), in: Beleid en bestuur in de Oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. Dr. M. Baelde, Gent, 1993, p.363-381.

²⁰⁴ Guicciardini Luigi, De Beschrijving van de Nederlanden, p.317. Met dank aan dhr. Guido Vandermarliere die ons op deze referentie wees.

²⁰⁵ H. Van der Wee, The growth, p.258.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

export op Engeland grotendeels wegviel²⁰⁶. In 1589 werd er door Filips II een plaacaat uitgevaardigd waarbij de export van o.a. hoppe totaal werd verboden²⁰⁷. Daarmee werd ook de teelt een grote slag toegebracht. Het valt overigens nog uit te maken of de vele handelsbeperkingen een grote rol hebben gespeeld in de handel. De briefwisseling van bvb. Martens spreekt dit alvast tegen²⁰⁸.

Brabant

Hoppe is in Brabant vanaf de 14de eeuw verbouwd geweest. Een hoppetuin was er verbonden aan de brouwerij zoals bvb. te Dilbeek²⁰⁹. Het lijkt er sterk op dat in den beginne men self-supporting was en dat er weinig of geen import is geweest van vreemde hoppe. Vanaf het eind van de 15de eeuw en zeker vanaf de 16de eeuw is er een concentratie geweest van de hoppeteelt: het Iepers kwartier (met o.a. Ieper²¹⁰ en Poperinge), regio Nieuwpoort en vooral in Henegouwen (Pommeroeuil-Hensies-Quévrain; Havré-Roelx; Buvrennes)²¹¹. Ook de handel is traceerbaar: de streek van Asse en Aalst scheepte zijn hoppe in te Aalst en Baasrode en voerde deze naar de Bamismarkt in Antwerpen, al vanaf de 15de eeuw. In de 16de eeuw was er te Aalst het St.-Rochus Koopmansneringhe actief die de hophandel beheerde. Later bouwden ze een eigen gebouw om de hoppe te stockeren. Vanaf de 17de eeuw kwam er een strengere reglementering op de verkoop en handel van hoppe²¹². De hoppe uit Henegouwen en het Ieperse werd eerder via de haven van

²⁰⁶ We hopen eerlang deze brieven die zich in het stadsarchief van St.-Winoksbergen bevinden integraal uit te geven. Nasporingen van J. Cailliau toont evenwel reeds aan dat niet alle brieven samen in dezelfde bundel bewaard zijn gebleven, doch enkele verspreid zijn over andere bundels. Dit zal de uitgave enigszins bemoeilijken. De waarde evenwel van dergelijke eind 16de eeuwse handelscorrespondentie valt niet te onderschatten en is uitzonderlijk.

²⁰⁷ Placaatboeken van Vlaanderen, t.II, p.522 (Brussel, 11 april 1589). Zie A. Pinchart, *Inventaire o.c.*, t.IV, p.83.

²⁰⁸ Voor de licenties, zie D. Gheret, *Le produit des licentes et autres impôts sur le commerce extérieur dans les Pays-Bas espagnols (1585-1621)*, in : *Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique*, t.II, *Acta Historica Bruxellensia*, Brussel 1970, p.43-122 en speciaal p.75.

²⁰⁹ M. de Waha, "Corserie", carrières et maison forte. A propos des biens des vanden Heetvelde, in : *La Belgique Rurale du Moyen-âge à nos jours. Mélanges offerts à Jean-Jacques Hoebanx.*, Brussel, 1995, *Faculté de Philosophie et lettres XCV*, p.125.

²¹⁰ L. Gilliotds van Severen, *Coutumes de la châtellenie d'Ypres*, t.I, p.354. Reeds bepaling in de coutumes van 1503 in verband met 'hommelen'. Het was expliciet verboden om hoppe te gaan plukken in de hoptuinen van de buur!

²¹¹ Lindemans, o.c., p. 144-145. Opvallend is dat H. Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European Economy (fourteenth-sixteenth century)*, Den Haag, 1963, I, p.229, Poperinge zelfs niet noemt in zijn overzicht van de 16de eeuwse hopregio's!

²¹² Lindemans, o.c., p. 147-148.

Duinkerke en Nieuwpoort verscheept²¹³. Deze concentratie betekent evenwel niet dat de hopteelt die her en der was ontstaan verdween. Ze was evenwel niet op de export gericht en komt minder naar voren in documenten²¹⁴. In het Oudenaardse kon Eric Thoen vaststellen dat de hoppe er pas verbouwd werd vanaf 1541-1561 en dan wellicht nog in kleinere oppervlaktes²¹⁵. In de Denderstreek daarentegen was de hopteelt al in de 15de eeuw van groot belang. Hop werd er door middelgrote en grote pachters gebruikt om pacht te betalen aan de abdij van Ninove²¹⁶!

Het belang van de hophandel

Om het belang van de hophandel te meten moet er nog ontzaglijk veel archiefonderzoek gebeuren in tolrekeningen en andere comptabiliteitsdocumenten²¹⁷. De meeste uitgegeven documenten geven aanwijzingen doch geen beeld van het globale belang van deze handelsstromen. Slechts enkele keren zijn er kleine aanwijzingen dat alles per slot van rekening dient gerelativeerd te worden. De hophandel heeft vanzelfsprekend nooit de omzet gekend als van bvb. laken of bier, maar het lijkt soms wel te kunnen concurreren met specerijen als we bvb. de Zweedse exportcijfers van 1491 zien met hun aandeel van 14% voor de hopexport! Toch moeten we opmerken dat handel met hoppe slechts lonend kon zijn indien het gemakkelijk transporteerbaar was én bovendien een grote winstmarge opbracht. De grote verpakkingen (zakken) die wogen tussen 500 en 750 pond per zak en qua volume niet onaardig waren konden eigenlijk enkel maar per schip gemakkelijk vervoerd worden. Vervoer over land moest zeer beperkt worden. Het product was langere tijd houdbaar maar mocht niet vochtig worden en liefst niet aan licht worden blootgesteld omdat daardoor de kwaliteit van de *lupuline* afnam. Zoals nog steeds gebruikelijk is, werden toen de hobbellen in (bruine ?) zakken verpakt. Dat de winst-

²¹³ Een volledige studie van alle rekeningen van de havens zou een duidelijker beeld geven, doch dit is een hachelijke onderneming gezien de vele hiaten. Het beeld zou toch exemplarisch blijven. De rekeningen zijn grotendeels in het A.R.A.Brussel bewaard (zie Inventaris van A. Pinchart).

²¹⁴ Alle vindplaatsen opgeven zou een onmogelijke opdracht zijn. Zie bvb. P. Lindemans, o.c., I, p.232 (Pamel).

²¹⁵ E. Thoen, Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst, dl. 2, p.694.

²¹⁶ E. Thoen, o.c., dl.2, p. 722

²¹⁷ We vermelden bij wijze van voorbeeld : Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), fonds rekenkamer n°22723-22727 tonlieu de Nieupoort (1488-1523) ie A. Pinchart, Inventaire des archives des chambres des comptes, t.IV, Bruxelles p.1865, p.26 en p.38sq waar de importrechten op 'houppenbier' vermeld zijn, zeker vanaf 1385. ARAB, fonds rekenkamer, 24784, 4^e denier op schipvaart tussen Brugge, Ieper en Nieuwpoort 1395-1404. Het werk van H.J. Smit, o.c. geeft veel materiaal uit de Engelse rekeningen, doch is wellicht niet volledig.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

marge voornamelijk werd gerealiseerd door de handelaars lijkt me duidelijk uit enkele Antwerpse voorbeelden. De speculatieve kant van de zaak - ook nog eeuwen later zo - bevestigt dit. De handelsvolumes, zelfs bij benadering, inschatten is onbegonnen werk.

In 1460 maken de kooplieden van Dantzig een opgave van de in de voorbije twee jaar verloren schepen die door kapers geënterd werden en waardoor de lading verloren was. Van de 45 schepen hadden er 4 hoppe aan boord. Een Deens schip dat uit de Suund kwam had 2 zakken en 4 tonnen hoppe aan boord²¹⁸. De vermelding van hoppe in tonnen is eerder uitzonderlijk. Had men lege vaten als retourvracht gevuld met hoppe? Bijvoorbeeld een schip met goederen van Peter Reslot uit de Suund voor Jacob Hafeman waar in de lading van 57 tonnen er 5 met hoppe zijn²¹⁹. Op een ander schip lagen goederen van verschillende kooplieden: Hinrik Suleke voor 1 zak, Tydeke Tryttelvitcz 2 zakken en Peter Schute ook 2 zakken hoppe²²⁰. In het 4de schip lagen er 3 zakken hoppe van handelaar Berndt van der Lancke²²¹.

De klachten uit Dantzig blijven steeds aanhouden. Op verschillende boten is er hoppe aanwezig²²². Dat is niet verwonderlijk want de stad is dé draaischijf van de handel in de regio²²³. Ook in de handelsoorlog tussen Dantzig en Zweden blijft hoppe vermeld als een van de goederen die de handelaars toch nog probeerden het land binnen te smokkelen niettegenstaande het verbod (1468-1469)²²⁴. Ook tussen Lubeck en Reval blijft er een zeer actieve handel in hoppe op het eind van de 15de eeuw. Vele van de zakken hoppe dragen een merkteken van de handelaar²²⁵. De hoppe werd een belangrijk exportproduct voor Zweden voor de 15de en 16de eeuw. Het vormde 14% van de totale Zweedse export in 1491 wat toch wel wijst op het uitzonderlijk belang van de teelt daar²²⁶.

Voor Antwerpen haalden we reeds enkele cijfers aan die ons doen duizelen over de exportvolumes in de tweede helft van de 16de eeuw. Hun berekening houdt evenwel rekening met een gemiddelde van 20 zakken hoppe per schip en per zak 500 pond gewicht. Andere gegevens van mijzelf wijzen op zakken die tot boven de 750 pond gewicht gaan! Het zou de exportvolumes vooralsnog met 50% doen stijgen!

²¹⁸ Hans. Urk., VIII, p.592 (n°989,1).

²¹⁹ Hans. Urk., VIII, p.593 (n°989,4).

²²⁰ Hans. Urk., VIII, p.595-596 (n°989,21).

²²¹ Hans. Urk., VIII, p.599 (n°989,36).

²²² Hans. Urk., VIII, p.715 (n°1162).

²²³ Zie verder Hans. Urk., IX, p.174-175 (n°291 & n1).

²²⁴ Hans. Urk., IX, p.357-358 (n°508) en p.615 (n°679).

²²⁵ Hans. Urk., IX, p.436-442 (n°558). Op het op zee vergane schip van schipper Hanneke Vrome had de handelaar Joh. Hertze 2 zakken hoppe en 1 droge ton lakenen aan boord.

²²⁶ Richard W. Unger, *Beer in the Middle Ages*, p.57.

Welke bebouwde oppervlakten hiermee in verband stonden is niet steeds duidelijk. Lindemans geeft ons voor de streek van Aalst enkel gegevens voor de 16de eeuw à ratio van 1 pond hoppe per staak (of kuil)²²⁷. Het is ook niet duidelijk welk deel van de landbouwpopulatie betrokken was bij deze teelt, welke investeringen er van doen waren. De nogal laagdunkende opmerking van Richard W. Unger over de hopteelt 'hops grew wild in the woods' waaruit we moeten concluderen dat iedereen dat zomaar kon gaan plukken begin september gaat absoluut niet op²²⁸. De auteur schijnt niet te weten dat er vrouwelijke en mannelijke hop bestaat. In het wild komt die voor, maar vrouwelijke hoppe die in de buurt groeide van de mannelijke was (is) absoluut onbruikbaar voor het bierbrouwen. De tijdgenoot wist dat maar al te goed en het laten groeien van mannelijke hopplanten was dan ook verboden! Men diende dus zelf kleine hoptuinen aan te leggen en vrouwelijke hop te planten wilde men het goedje verkopen aan de brouwers.

De prijsvorming van de hoppe is eveneens een moeilijke oefening. De hoogte van de tolheffing zegt namelijk weinig of niets betreffende de handelswaarde van een bepaald goed. Tolheffingen waren voor een groot stuk een politiek instrument om bepaalde goederen buiten het eigen grondgebied te houden of juist hun import te bevorderen. In tolrekeningen zal men daarom weinig nuttige gegevens vinden dienaangaande. Ook het zeer grote gebied waarin de handel zich afspeelde, de verschillende muntsoorten en inhoudsmaten die er in gebruik waren maken de oefening er niet eenvoudiger op. Hier is nog veel studiewerk nodig.

Prijsgegevens zijn in verschillende documenten te vinden. Toch dienen ze allen met de nodige omzichtigheid geïnterpreteerd te worden. Gegevens uit processen, stadsrekeningen (voor de assisen), tolrekeningen en bvb. kerkelijke rekeningen zijn anders van opzet²²⁹. In 1461 wordt een Dantzigs handelaar aangemaand zijn op 18 mei 1452 gekochte handelswaar aan schipper Jak. Wendt (te betalen tegen lichtmis en S. Walburgis 1453) te vergoeden. Daar staat dat voor de 10 *schiffspfund* hoppe per pond de prijs 10 mark bedroeg²³⁰. In 1462 wordt er voor 4 stukken hoppe 27^{1/2} mark en 2 sch. betaald²³¹. Ook de zeer sterk wijzigende inhoudsmaten maken niet altijd duidelijk over precies hoeveel het gaat. Toch blijkt de weging in pond de overhand te hebben gehad, iets wat tot op vandaag zo is.

²²⁷ In een volgende bijdrage zullen we deze problematiek verder uitwerken.

²²⁸ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.87.

²²⁹ In de grote reeks van de prijzen en lonen komt de hoppe verschillende malen aan bod, doch de seriële gegevens voor de 15de en 16de eeuw zijn eerder schaars. Zie: Verlinden, *Prijzen*, dl.I, p.346-347 voor het Elizabethgasthuis van Antwerpen vanaf 1489.

²³⁰ *Hans. Urk.*, VIII, p.644 (n°1073).

²³¹ *Hans. Urk.*, VIII, p.715 (n°1162,3).

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

De hoppe als handelsgewas is steeds zeer onderhevig geweest aan prijschommelingen en dit daar de oogst door slechte weersomstandigheden kon mislukken zodat er tekorten ontstonden maar ook door de verschillende handelsconflicten die de handel verstoorden. Maar ook is de handel onderhevig geweest aan speculatie waarvan we sinds het begin van de 16de eeuw bewijzen van terugvinden. Arnout Mateloot kocht 9000 pond hoppe voor 10 escalins per 100 pond, te leveren binnen 3 jaar door Jean van Lunnen. Hij was echter in gebreke gebleven door de grote daling van de hoppeprijs en werd door de Brugse schepenen veroordeeld zijn contract na te komen²³².

Speculatie heeft in de hophandel steeds bestaan en heeft de enen fortuinen opgebracht, andere het failliet. Zo lijkt het ook te zijn geweest vanaf de 16de eeuw²³³. Nooit is er blijkbaar iets gedaan geweest aan deze ongebreidelde prijsspeculatie. Hoppe had het voordeel dat – als het droog kon bewaard worden – lange tijd houdbaar was zonder al te groot kwaliteitsverlies. Toch deden er zich soms problemen voor. Hendrik Staessoon, hopkoper en Adriaen Hendrickx, factor en koopman in Dordrecht kregen te maken met een bedorven lading naar Engeland *'overmits deselve hoppe binnen scheepsboort zeer heet es geweest, d'zelve de roock verloorn ende gans bedorven es'*²³⁴. Het niet betalen van de *'subsidie'* (invoerrechten) zorgde voor confiscatie van de lading²³⁵. Maar ook reeds fraude werd vastgesteld bij de import in 1508. Hop bestemd om naar Londen gevoerd te worden werd door de Londense brouwer geweigerd omdat die naar hun mening *'gevalscht ende anders bynnen dan buyten was'*²³⁶. Daarmee zijn de belangrijkste problemen gesteld: het vervoer gebeurde hoofdzakelijk over water omwille van het grote volume en gewicht, doch was niet optimaal. Bij een storm werd de lading hoppe wel eens over boord gegooit²³⁷. De fraude van de producent was welhaast onvermijdelijk: goede en slechte hoppe werd gemengd of er werd gepoogd door de minder kwaliteitsvolle hoppe midden in de zak te stoppen, de koper om de tuin te leiden. Het fenomeen was eeuwen later nog bekend.

De briefwisseling van de handelaar Martens uit St.-Winoksbergen toont zeer goed dat men dagelijks informeerde naar de prijsvorming zowel in aankoop als verkoop en dit op de markten in Antwerpen, Brugge, Nieuwpoort, Poperinge en Ieper, maar tevens in Engeland waar de goederen verkocht werden. Ook de aanvoer baarde de handelaar soms zorgen: een slechte oogst zorg-

²³² L. Gilliodts-van-Severen, Cart. Etaple, II, p.558.

²³³ H. Soly, o.c., p.107; B. Slicher van Bath, o.c., p.301, H. Van der Wee, o.c., I, p.232. S.E., De Poperingsche Hommel, in: Rond den Heerd, XXI, 1886, p.315 (prijsgegevens Poperingse hoppe 1562-1575).

²³⁴ H.J. Smit, o.c., dl.II, p.1226 (n°1429) dd. 24 mei 1581.

²³⁵ H.J. Smit, o.c., dl.II, p.122 (n°172) dd. 27 januari 1504.

²³⁶ H.J. Smit, o.c., dl.II, p.155 (n°224).

²³⁷ H.J. Smit, o.c.

de voor schaarste en dus vaak hoge prijzen. Hop die nog geoogst moest worden was reeds verkocht en als de opbrengsten tegenvielen zat de handelaar met grote problemen: hij diende elders hoppe aan te kopen (tegen hoge prijzen) om aan zijn contracten te kunnen voldoen. Het waren de eerste uitwassen van een ver geëvolueerd kapitalisme. De typische lakenkooplieden vinden we in de hophandel niet terug. Ze schuwden blijkbaar deze commerce die zoals vele zaken zijn eigenheden had.

Besluit

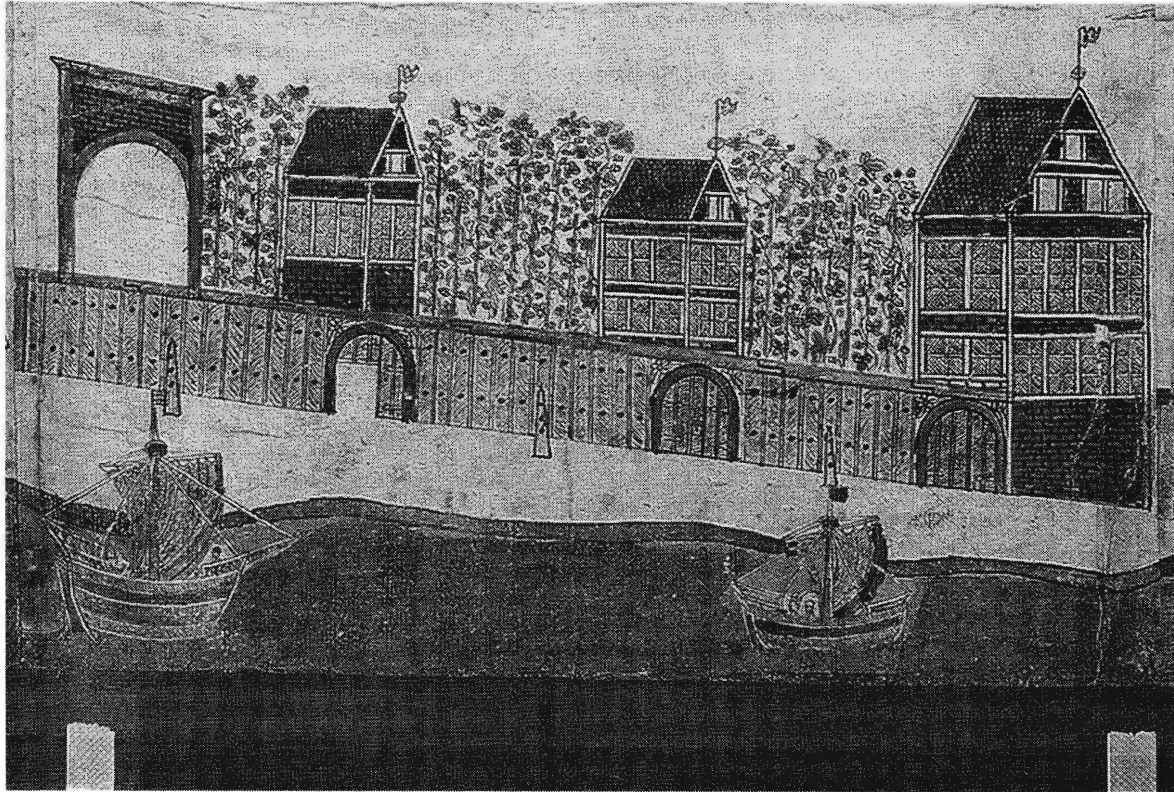
Deze eerste status quaestiones geeft een eerste beeld van de hopteelt in een streek die zich uitstrekt van Novgorod tot Bordeaux. Dat alle streken niet even goed zijn uitgewerkt weze duidelijk. De hoeveelheid bronnen die zouden dienen geconsulteerd te worden zijn dan ook immens. Toch zijn een aantal zaken reeds duidelijk.

Het belang van de regio rond de Baltische Zee is overduidelijk en de Hanze heeft haar rol gespeeld in de al dan niet verspreiding van de teelt. Voor Vlaanderen is er pas vanaf het begin van de 15de eeuw echt sprake van gebruik en teelt van hoppe voor industrieel gebruik en dit heeft alles te maken met de sterke opkomst vanaf 1417/1418 van het hobbier. Dat dit gelijktijdig in Vlaanderen en Brabant gebeurt heeft alles te maken met de beslissing van de Duitse Hanze om de vreemde kooplieden te weren uit hun landen. Daardoor kwam de import van Duits bier grotendeels stil te vallen en kon door politieke omstandigheden niet volledig ingepalmd worden door de Noordnederlandse markt.

Het hoogtepunt van de handel in Vlaanderen situeert zich in de 16de eeuw en daarbij was de hopproductie te Poperinge van een uitzonderlijk belang, groter dan de ganse Henegouwse productie. Dat het eind van de 16de eeuw zo'n boom heeft gekend heeft allicht te maken op het handelsverbod met de 'opstandige' Noordelijke Nederlanden.

Waarom in Reginald Scott's werk over de hoppe Poperinge wordt aanbevolen is mij niet geheel duidelijk maar zal allicht te maken hebben met de superieure teelttechniek die men er blijkbaar ontwikkeld had. We menen dat het de Noordnederlanders geweest zijn die het hobbier en de hopteelt geïntroduceerd hebben in Engeland en we hebben ook definitief komaf gemaakt met tal van dwaze veronderstellingen over het Engelse veto op hobbier. Het zal o.i. niet meer geweest zijn dan het afschermen van de eigen brouwnijverheid. Dat er nogal wat gevluichte Westhoekers de teelt daar mee hebben uitgebouwd lijkt vast te staan.

De hophandel was een commerce in de echte zin van het woord vanaf het eind van de 15de eeuw met de traditionele fraude en speculaties van dien. In de 16de eeuw kunnen we spreken van echte hophandelaren die zich bijna uitsluitend inlieten met deze handel. Hun succes dreef op de speculatieve kant van de hophandel.

*Hoptuin aan de havenkaai van Rostock uit Vicke Schorler's rol (1578-1586)
Met toestemming van het Archiv der Hansestadt Rostock 3.02.1.1.15000*

De hophandel zou vanaf het begin van de 17de eeuw zich aanpassen aan sterk gewijzigde economische indicatoren. We zien een groeiende handel en export vanuit Vlaanderen en Brabant maar het zijn enkele plaatsen die de teelt van hoppe tot de hunne gaan maken, waaronder Aalst en Poperinge. Vele reglementeringen bestrijden de om zich heen grijpende fraude (men noemde het niet voor niets het groene goud) en zorgen voor een strikte kwaliteitszorg zodat bepaalde plaatsen blijkbaar op basis van deze kwaliteit de kleinere telers en streken uit de markt gaan werken. Het is een fenomeen dat tot laat in de 20^e eeuw heeft gespeeld.

A Perfite platforme

of a Hoppe Garden,
and necessarie Instructions for the
making and mayntenaunce thereof,
with notes and rules for reformation
of all abuses, commonly practised

therein, very necessarie and
expedient for all men
to have, which in any
wise have to doe
with Hops.

*Now newly corrected and augmented
By Reynolde Scot.*

Proverbs II.

Who so laboureth after goodnesse, findeth his desire,

Sapient 7.

Wisdome is nymbler than all nymble things.
She goeth through and attayneth to all things.

¶ Imprinted at London by Henrie
Denham, dwelling in *Pater noster*
Rowe, at the Signe of
the Starre.

1578.

Cam privilegio ad imprimendum solum.

Titelblad van de 2de uitgave van Reynolde Scot's 'A Perfite platforme' (1578)